

ЕВРОПА И СРПСКО ПИТАЊЕ У ПЕРИОДУ ОСЛОБОЂЕЊА 1804–1918, 1940.

САДРЖАЈ

I Увод. Значај великих сила. Постављање српског питања. Срби и источно питање

II Европа и српска револуција. Револуциони значај српског устанка. Ситуација у београдском пашалуку пред устанак. Постављање српског националног програма. Русија и српски устанак. Борба против султана и тражење стране гаранције. Проширење Наполеонова интереса на Балкан. Појачање компромисног става Аустрије. Наслањање Порте на Наполеона. Црногорско-руске борбе против Наполеона. Ичков мир. Руско-турски рат и руско-српски савез. Пооштрење аустриског става. Руско-француски савез и Блиски Исток. Русија и догађаји у Србији 1807–1812. Политика Аустрије према Србији после шенбрунског мира. Аустрија против руске експанзије на Дунаву. Аустро-фрацуски савез. Став Порте према француско-руском сукобу. Решење српског питања у Букурешком миру између Русије и Турске

III Стварање аутономије Србије с помоћу Русије за време Милоша Обреновића. Између првог и другог устанка 1813–1815. Други српски устанак и Русија. Аустрија према Турској од другог српског до грчког устанка. Грчки устанак и српско питање

IV Потискивање руског и проширење европског протектората на Блиском Истоку. Покушаји спасавања Турске реформама и европским протекторатом. Пасивност Аустрије на Истоку. Метернихови погледи о Србији. Борба између енглеског и руског утицаја у Србији. Борба уставобранитељског режима против руског утицаја. Аустрија и пољска емиграција према променама 1842–1843. Начертаније и западна ориентација Србије. Борба западних сила против руског протектората над хришћанима на Блиском Истоку. Кримски рат. Босна и Црна Гора. Европа према питању независности Црне Горе

V Европски догађаји и балкански Исток од 1856–1875. Европске силе и Србија између Париског конгреса и талијанског уједињења. Талијанско уједињење и српско питање. Европске силе и црногорско-херцеговачко разграничење. Велике силе и тежње Милоша и Михаила. Југословенска пропаганда пред Европом за источно питање. Изукрштеност интереса сила на Балкану 1866–1871. Андрашијев мамац да изолира Србију обећањем Босне. Преориентација европске политике на Балкану

VI Самостална словенска ослободитељска акција 1875–1878. Велике силе и српска борба за ослобођење. Руско-турски рат. \Берлински конгрес и српско питање

VII Српско питање у руско-аустриском двобоју на Балкану. Потоскивање руског и ширење аустриског утицаја на Балкану 1878–1903. Стварање два европска блока. Везање српског питања за двојни савез. Европа и македонско питање. Политичка и привредна офанзива германства на Истоку. Анексиона криза

VIII Антанта и решење српског питања. Велике силе и први балкански рат. Други балкански рат за Македонију. Решење српског питања према Аустро-Угарској у светском рату

2236/62
300

СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ

СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ

УРЕДНИК:
СТ. СТАНОЈЕВИЋ

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:
ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ, СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ,
НИКОЛА СТОЈАНОВИЋ

КЊИГА ДЕВЕТНАЕСТА
Др. ВАСИЉ ПОПОВИЋ

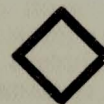
ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ
ГЕЦА КОН А. Д. — БЕОГРАД

Др. ВАСИЉ ПОПОВИЋ

ЕВРОПА И СРПСКО ПИТАЊЕ

У ПЕРИОДУ ОСЛОБОЂЕЊА

1804—1918

ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ
ГЕЦА КОН А. Д. — БЕОГРАД

Миб. 4861

ШТАМПАРИЈА ДРАГ. ГРЕГОРИЋ
БЕОГРАД, Кнегиња Олге ул. 21

I. Увод

Значај великих сила

Историја сваког европског народа, па и нашег, у новом веку може се потпуно објаснити и разумети само ако се посматра у вези с општим историским развитком и у односу с т. зв. концертом великих сила, који је у историској науци неких народа назван и изразом „систем држава“. Европски систем држава значи широку биолошку заједницу европских држава, првенствено великих сила, као најмоћнијих и најутицајнијих. У ту заједницу повезане су државе не неком формалном правном везом: државном границом, уставом или уговором, него историском судбином и њеном стварношћу: једном територијом, која их упућује и приморава на међусобне културне, политичке и привредне везе и на измену духовних и материјалних добара. Из те заједнице потичу не само осећаји и потребе солидарности, него и разноврсне аспирације, сукоби и заједнице интереса. Судбина сваког европског народа зависила је и зависи врло много од политике оне категорије европских држава која је у новом веку названа великим силама. У тај ред убрајају се у сваком периоду само оне државе које, због своје снаге, величине и утицаја, имају право на реч у сваком важнијем европском међународном питању. Од политике тих великих сила, од њихових међусобних односа и од њихових односа према појединим питањима која прелазе ужи оквир интереса једног народа, зависила је и зависи врло много судбина не само њихових него и свих других, мањих, европских народа.

Природно је што се у писању целе историје једног народа или једног њеног периода увек има у виду веза националне историје с општом. Та веза је све јача што смо ближе савременој испреплетености интереса, живота и судбине културних народа и утолико јаче се мора обрађивати. Та повезаност је, дакако, индивидуално описана код сваког важнијег догађаја, појаве или покрета и у овој серији књига које обрађују најновију историју српског дела нашег народа. Али, да се добије јединствена слика у каквом су односу били Срби према великој политици сила, како су удешавали своје држање према њој, и како је та политика утицала на њихову судбину у најодлучнијем периоду наше прошлости, да се прикажу главне линије наше народне историје тог периода с оквиром опште историје, задаћа је ове књиге, која ће то опширно питање моћи, због ограниченог простора, осветлити само у крупним рељефнијим контурама.

Постављање српског питања

Српско питање, као питање националног ослобођења и уједињења, било је савремено национално питање, као и талијанско и немачко. Постављање тих питања у њиховом модерном облику могло је да се догоди само у историском периоду национализма и либерализма, од француске револуције до краја светског рата, дакле управо у периоду савремене историје који обрађује ова колективна историја Срба. И у овом периоду постављено је доста доцкан и талијанско и немачко питање, од друге половине прошлог века, кад је у свима својим елементима било приправљено и зрело за решење, па је онда непосредно и брзо решено, једно и друго, по савременом начелу народности. Формално дипломатско постављање пред Европу српског питања, као зрелог за решавање, догодило се још касније, приликом анексије Босне и Херцеговине 1908 године.

Али, ако је Европа тако доцкан примила српско питање као зрело дипломатско питање за решавање, то не значи да суштина тог питања није пре и одавно била

на тапету пред Европом, у својим разним облицима и саставним деловима. Чак, талијански народ, премда је живео у много срећнијим културним и политичким приликама, поставио је много и много доцније него наш народ себи као циљ остварење националног начела у свом народном и државном животу. Наш народ је програмски поставио идеал националне слободе и народне државе, може се рећи, неколико векова пре него што је тај идеал унела у савремену историју народа велика француска револуција. Тај начелно постављени идеал није био неки свесно израђени програм, него инстинктиван став. Тим изразом обележавају у последње време неки знаменити енглески историчари и публицисти основне аксиоме којих се енглески народ држао у својој спољној политици у новом веку. Тим изразом можемо и ми обележити основни став нашег народа у једном великом европском питању које је врло живо интересовало и ангажовало, некад више некад мање, све чланове европског државног система кроз цео нови век, наиме у источном питању. Кроз то питање, којему је српско питање било саставни део, улазило је и наше народно питање у целокупну велику европску политику новог века.

Срби и источно питање

Општеисториски и европски значај није могао постићи наш народ неким великим културним и државним делима. Он је и за једна и друга показао великог смисла и способности, али су неповољне историске прилике и његова мала бројна и материјална снага онемогућиле да оствари велике резултате. Општеисториски значај, позитиван или негативан, може се мерити према том шта је који народ привредио или штетио општој човечанској култури. Велики народи су они који узму знатна учешћа у стварању, ширењу, одржавању или одбрани културе, а варвари они који уништавају културне тековине. Ако узмемо такво мерило за историски значај народа, онда и бројно мали народи могу да постигну велики историски значај.

Наш бројно мали народ постигао је општеисториски значај, који му је више признат у јавном мњењу савремене Европе него у њеној историској науци, својим напредним основним ставом према европској култури и њеним идеалима. Већ у средњем веку показао је наш народ да је знао поставити себи високе циљеве у духу свога времена и да је знао бити њима прожман. Владајући кругови увидели су већ тада да су културне вредности најтрајније вредности и обележавали су великим културним споменицима, дивним верским грађевинама, своје име и своју епоху за потомство. Сав народ прихватио је идеале европске хришћанске културе и остваривао их је према својим најбољим силама. Тај леп развитак наше средњевековне културе заустављен је доласком Турака у Европу. Тај долазак значио је нову фазу у вековној борби између Европе и Азије за њихова додирна подручја у Леванту и на Балкану. Та борба у вези са ширењем, заустављањем, одржавањем и сузбијањем турске власти у тим подручјима узимала је увек обележје сукоба између два света и две културе, између Европе и Азије, између хришћанства и ислама. Кроз цео нови век стално је било отворено питање о уништењу турске државе у споменутом подручју као посве страног тела у европском хришћанском амбијенту. Такво питање, међутим, није ни о једном другом европском народу ни постављано ни с тим обележјем решавано. Ниједној европској држави није се оспоравало право на опстанак нити се борба против ње мотивисала позивом на европску културну солидарност — премда, наравно, само из тактичких разлога и са себичним посебним циљевима — као што су то чиниле европске државе кад су биле у непријатељству с Турском.

Назив источно питање постао је тек у дипломатији 19 века, а значио је питање о одржању османлиске власти у целини или у појединим земљама у области Леванта и Балканског Полуострва. С тим значењем, иако не и под тим именом, постојало је то питање од прве појаве Османлија на историској позорници у споменутим областима.

Историска судбина Срба у новом веку стајала је у најтешњој вези са судбином турске царевине у Европи и с односима између ње и Европе, дакле с источним питањем. Станоје Станојевић сматрао је српско питање као битни део источног питања у новом веку, изједначајући источно питање с балканским. Зато је подвлачио да се „историја српског народа скоро поклапа са историјом источног питања”.

Јован Цвијић је објаснио географску подлогу овог питања у области Балканског Полуострва, које је, по њему, у турској епоси постало главни део источног питања. Он га доводи у везу „с евразиским особинама Полуострва, затим с његовим особинама спајања и прожимања и са распоредом балканских народа”. Отворена северна граница, моравско-вардарска веза са Егејским Морем и преко њега с Предњом Азијом и велике привредне користи од поседа тих области мамиле су не само освајаче с истока него и из средње Европе. Цвијић мисли да је нововековно „продирање на исток” (*Drang nach Osten*) било потстицано и ојачано материјалистичким и техничким карактером нове централно-европске културе и њеном капиталистичком организацијом. У Мореузима, пак, имала је Русија од давнина саобраћајних и привредних интереса.

Врло важна вардарска долина била је неопходно потребна Србији, много мање Бугарској. Србија ју је у савременој епоси, после борбе, и одржала, али је на тој баријери била извргнута нападају Средње Европе у њезину продирању према Солуну и Малој Азији, као што је у средњем веку била нападнута на тој баријери од Турске у њезину продирању према Средњој Европи. Проблем се компликовао с чињеницом што су у последњој епоси југ и приморје Аустро-Угарске чинили етнографску целину са Србијом и Црном Гором. Тим географским факторима приписује Цвијић велики утицај на источно питање и сматра их узроком многих ратова новог века па и светског рата.

Везујући источно питање за односе Европе с империјалистичком османлиском царевином, морамо историју тог питања ставити у границе од почетка 14 века до краја светског рата. У том дугом времену можемо

разликовати два периода: период османлиске експанзије до друге опсаде Беча 1683 године и период османлиског повлачења од тога момента до затварања источног питања у балканском и светском рату.

Кад се тако схвати источно питање, онда постаје јаснија и истакнутија улога нашег народа у постављању и решавању тог питања које заузима велики део опште историје новог века и које је једино питање стајало отворено кроз цео тај век и интересовало некад више, некад мање, готово све важније европске државе. По тој улози добива и наш народ велики општеисториски значај и по њој улази у општу историју, што досад није било довољно запажено ни усвојено. С овим питањем била је тесно везана судбина нашег народа кроз готово шест дугих и тешких векова.

У вези с тим постигао је наш народ историску величину, што се одупро јаком ренегатском покрету, одрекао се ренегата и задржао свој европски став, инстинктивно се определио у великој, дугој и тешкој историјској борби, прожет у демократском духу, од најмањег до највишег, осећајем свог историског позива у тој борби између Европе и азиске силе око идеала европске цивилизације, и што се сав заложио и предњачио свима балканским народима у борби за остварење тих идеала и што је први, уз велике жртве, поставио савремено национално начело као основицу за решавање овог питања и више пута и свој опстанак заложиио за то начело.

Преостала данашња турска народна држава ограничила се на турску народну територију. Она је прекинула с империјалистичким османлиским исламским традицијама и тежи да се модернизује и афирмира као и свака друга народна држава. Ограничена на своје етничке области по начелу народности, у Малој Азији и Источној Тракији, а упућена путем европеизирања, нова турска република уклонила је сваки повод за начелну борбу с Европом, какву је водила завојевачка османлиска царевина од свога постанка до пропасти. Изједначајући се с другим народним државама и узимајући основне европске појмове за однос према другим државама и за своје унутрашње уређење, нова

Турска омогућава свој миран опстанак у светској заједници народа. Тешко да ће се више икад у Турској пробудити освајачки дух према Европи, ношен осећајима верског, азиског империјализма. С друге стране, победа националног начела и верске сношљивости у Европи тешко да ће омогућити више икад да Европа употреби осећаје верске солидарности за потискивање Турака и даље из њихове етничке области. Спорна питања између европских држава и Турске неће се више моћи постављати у старом облику борбе хришћанске против исламске, европске против азиске силе.

Према том, треба узети да је источно питање у свом досадашњем значењу дефинитивно решено по савременом националном начелу. То не значи да на балканској и левантској ветрометини неће више бити борби с другим значајем и око других питања.

Чињеница да је наш народ извршио с достојанством и с успехом једну од најважнијих и најтежих мисија у овом шестовековном питању, увек у служби европске цивилизације и напредних европских идеала, даје нам разлога да можемо с поуздањем гледати у будућност као што с поносом гледамо у прошлост.

Иако су Срби од почетка играли важну улогу у свима заплетима и борбама око балканског дела источног питања, они су, у новом веку, после губитка народних држава, престали да у том буду самосталан државни фактор. Они иступају у првом периоду уз главног поборника хришћанске Европе: Хабзбурге и уз спореднијег: Млечане. У другом периоду иступа Русија као савезница и као супарница Аустрије, док јој од кучук-каинардишког мира од 1774 не преотме првенство. У њихову последњем заједничком рату против Турске повлачи се Аустрија у свиштовском миру од 1791 за готово цео век од експанзивне акције на Балкану, а ту улогу преузима Русија. Срби увек траже ослонац код сваке силе која им може помоћи против османлиског тлачења.

II. Европа и српска револуција

Револуциони значај устанка

Буна на дахије у Београдском Пашалуку 1804 године није могла Европи у почетку изгледати друкчије него покрет пролазног значаја, каквих је тада било често у трулој турској царевини. Али, кад се из историјске перспективе добио преглед идејних основа и стварних резултата тог покрета, онда је могао један од највећих немачких историчара, Леополд Ранке, да му да назив „Српска револуција“, који много тачније одговара његовом општеисториском значају, него назив први српски устанак, како га је усвојила наша домаћа историографија, држећи се народне терминологије и гледајући га са ужег становишта националне и регионалне историје. Ранкеов назив оживео је поново последњи немачки историчар „Борбе Југословена за слободу и јединство“ Херман Вендел. Са становишта општеисториских идејних основа и резултата првог српског устанка оправданији би био онај термин ширег значаја. Њим се тачније изражава велики значај тог покрета за општу историју, па тим се даје и боље место нашој националној прошлости и њеном значају у општој историји.

Француска је ширила бунтовни дух по балканским земљама, међу босанским пограничним муслиманима, код владике Петра I, скадарских Бушатлија, видинског Пазван-огла, код Грка у Турској и на страни. Грчки револуционар песник Рига од Фере смакнут је баш у Београду. В. Ђоровић је тачно нагласио уску везу првог устанка с европском стварношћу, видећи у њему „одјек

оне велике узбуне духова и поремећаја политичких односа које је изазвала француска револуција — француска револуционарна дипломатија.“ То сејање бунтовног духа могло је посредно помагати и српски покрет. Том духу одговарала је и прва застава међу српским устаницима која је била тробојница. Али, непосредна веза се не показује. Има само унутрашње сличности између те две револуције. Српска револуција има сличан историјски значај за источно питање и балканску историју као француска за европску. Источно питање испреплетено је с међународном политиком целе нововековне историје. Српска револуција поставила је за његово решење ново, револуционарно национално начело, као што је француска револуција поставила то начело за решавање националних и међудржавних односа уопште. Са српском револуцијом отпочела је *балканска револуција*, револуционарно решавање источног питања по националном и демократском начелу, противно легитимистичком и империјалистичком, те се заиста по том начелу и спровело после борбе од једног века, уз врло активно учешће Срба. Српска револуција имала је политички и социјални садржај какав је имала и француска револуција: идеју националне и грађанске демократске слободе и једнакости и укидање феудалних односа радикалним решењем аграрног питања. И ово је била револуција бесправних поданика против привилегисаних господара за права човека и грађанина

Ситуација у Београдском Пашалуку пред устанак

Из једнолике српске сељачке масе у Србији, уздигли су се под крај 18 века зачетници грађанског стајежа: народне старешине, свештеници и трговци марвом и грађом. Код Срба настањених с оне стране Саве и Дунава у хабзбуршким земљама развио се имућан и просвећен грађански ред, који је већ имао и знаменитог претставника филозофије просвећености и националне и унитаристичке идеје Доситеја, будућег првог српског министра просвете. Из сарадње тих грађанских елемената с ову и ону страну Саве и Дунава

развила се национална идеологија која је одговарала најнапреднијем европском, слободњачком духу француске револуције. У верски ексклузивном османлиском државном систему није могао овај грађански елемент постићи никакав положај који би одговарао његову карактеру.

Ј. Цвијић је истакао главније географско-етнографске моменте који су утицали на стварање ослободилачког центра у Шумадији, као и у Грчкој. Ти географски елементи надопуњују горе споменуте социјално-политичке.

Погранични положај Србије, и то баш на дипломатски и војнички активистичкој аустриско-турској линији, био је од великог значаја за ослободилачку улогу Србије. Разривена турска царевина почела се на крајевима одроњавати. Пограничне земље биле су бар с једне стране заштићене од оружане акције централне власти. На тој страни могле су имати веза с иностранством, па су најпре у вези с њим могле се приучавати на борбу с Портом, добивати материјалну и моралну помоћ и снабдевати се оружјем, муницијом и храном. И у политичком погледу било је најприродније да се српско питање постави на додирној линији с хришћанском Европом. Тако се на периферији према млетачкој области према мору најраније почела развијати независност Црне Горе, па Србије, Грчке и Румуније. Мали војнички и дипломатски значај како Црне Горе тако и суседне јој Млетачке Републике, па најзад и пропаст те републике 1797, нису омогућили да Црна Гора остане главни ослободилачки центар Срба и носилац српског питања.

Унутрашњи разлог за развијање ослободилачког покрета у Србији после свиштовског мира лежао је у новим приликама Београдског Пашалука после тог мира. *Реформни* султан Селим III (1789—1807) сматрао је јаничаре као главни узрок војне слабости Турске и као главну сметњу њезину реформисању, па је одлучио да их укине и да заведе савременију војску. У последњем рату показали су се они као врло непоуздана одбрана Београда и тог целог пограничног пашалука. Они су у њему, у последње време, били главни узрок

нереди и насиља. Султан је одлучио да у овом пограничном крају уведе ред и сигурност, на што се обавезао и у свиштовском миру, хтео је да поврати масе избеглица, да ојача привредну и пореску снагу земље. Због горњих разлога, особито што нису у последњем рату одбранили како треба Београд и пашалук од аустриског освојења, забранио је султан јањичарима повратак у Београдски Пашалук.

Порта је ферманима од 1793 и 1794 увела неке реформе у Београдском Пашалуку да би задовољила Србе и увела ред. Тим реформама се развијала нека врста самоуправе кнежина. Те повластице имале су сличности с повластицама које су од старине имала Архипелашка Острва. Ова врло уска самоуправа добила је и неке елементе посебне војне организације Срба. Срби су употребљени као народна војска да помажу султанову војску у одбрани против протераних јањичара који су се склонили у Видин код султанова одметника Пазваногла и покушавали да се врате у Београдски Пашалук.

У овој, макар и уској самоуправи вежбали су се Срби несвесно за самосталну државну управу, а у настављању војне активности одржавали су пређашње и стварали нове елементе за самосталну народну војску.

Због спољних неприлика и тешкоћа султан није успео да трајно спречи јањичарима повратак у Београдски Пашалук. Он их је најзад пустио у тај пашалук, где су убрзо приграбили сву власт. Њихове четири поглавице дахије завеле су убрзо у пашалуку режим самовоље и насиља.

Срби у Београдском Пашалуку, већ навикнути на неку самоуправу и на борбу против јањичара, почеше се спремати за борбу. Револуционарно спремање против турске власти захватило је Србе у свима крајевима, не само у Шумадији него и у Црној Гори, Босни и Херцеговини и у Угарској.

Постављање српског националног програма

И пре и после почетка устанка стварају се планови о слободној српској држави. Пивски архимандрит Арсеније Гаговић 1803 и карловачки митрополит Стеван Стратимировић 1804 године настоје да задобију руског цара за план да се створи „славјано-србско царство“, а Сава Текелија 1805 покушава да заинтересује аустријског цара за план „српског или илирског краљевства“. Непосредно пред устанак изражавао је бачки владика Јован Јовановић у писму петроградском митрополиту од 14 јануара 1804 наду у помоћ православног цара за подјармљене Србе. Вође српског народа тога времена, и у Србији и ван ње, мислили су да треба покренути српско питање у Турској, и то да га треба покренути сопственом снагом самих Срба помоћу великих сила, најближе заинтересованих на Балкану: Аустрије и Русије.

Тако постављен програм показивао је не само нечувену смелост него и дубоку инстинктивну провидљивост и осећање духа времена. То је значило претварање вековног инстинктивног става у практичан покрет и акцију у згодно време. Ма како да је за Турску резултат био од релативно малог значаја, ако се схвати само као губитак једног пашалука од остале велике царевине, значај његов је био огроман у начелном и идеолошком смислу. Дотада се поступало с источним питањем само по империјалистичком методу освајања и интересних сфера две најзаинтересованије велике силе на истоку: Аустрије и Русије. Покретањем српског питања унутрашњом иницијативом српске раје по једном новом начелу, које је поставила француска револуција: по начелу националне демократске слободе, примењен је сасвим нов метод у решавању вековног источног питања. Стара национална традиција спојена је с новим тенденцијама и конкретизирала се код духовних и политичких народних вођа у плану о обнови националне државе.

Покрет је најпре почео као буна против дахија који су сазнали за спремање и почели убијати народне старешине. Устаници су најпре поставили своје питање

као лојалну борбу против насилних султанових одметника дахија (1804).

Вође устанка почели су рано да постављају широк програм за народно ослобођење и да траже помоћи на страни, осећајући се сами преслаби према Турцима и не верујући ни у какву поправку стања без стране гаранције. Вековно искуство, потврђено најпосле и примером дахиског режима, упућивало је Србе на мисао да им је немогуће под турском управом осигурати достојан човечански живот. Зато су брзо створили непроменљиву одлуку да се под сваку цену ослободе непосредне турске власти. У том програму биле су одмах од почетка све основне идеје ослободилачког покрета: бескомпромисна одлучност да се створи народна аутономија, да се у том циљу организује сва народна снага и да се за тај народни идеал добије помоћ неке велике силе, макар се за то признао њен протекторат који не би угрожавао унутрашњу самосталност земље. Тим је српско питање постављано као европско питање.

Историчар „Васкрса државе српске“ Стојан Новаковић сматрао је да је српски покрет почео изненадно из простог очајања „да се само живот и лични опстанак спасу“ и да се српска основица сасвим изменила „успесима, током борбе, немоћу турском да се ново стање ствари уведе у живот, општим нередом у Турском Царству и утицајем других политичких идеја“. Међутим, В. Ђоровић је указао на широку подлогу спремања устанка у свима српским земљама, те се устанак у Београдском Пашалуку може сматрати као почетак српске револуције која је због споменутих специјалних прилика баш ту избила.

Аустрија и буна на дахије

Врховни вожд устанка Карађорђе увек је изражавао такве главне шире ослободилачке смернице програма, а и народ их је тако осећао. Основни циљ је увек био да се збаци турска власт, а стално се тактизирано да се добије преко потребна страна помоћ ма и уз цену признања страног протектората. У почетку су наде биле

управљене на суседну Аустрију. Већ крајем марта обраћају се Карађорђе и друге старешине земунском пуковнику Томерлину. У молби се позивају на верну службу у последњем рату због које им се Турци свете, па због чега су се и завадили с њима. Молили су Томерлина да испослужује код цара да им пошаље доброг вођу да их предводи и уреди. Крајем априла изражавао је Карађорђе пограничном аустриском капетану Шајтинском жељу да прими аустриски протекторат и једног царског принца као намесника, а ако Аустрија не хтедне дати протекторат, он ће га затражити од неке друге силе, али под турским јармом неће више никако остати.

Тако су Срби правили од тог унутрашњег спора Турске дипломатско питање и увлачили су своју ствар у велике међународне комбинације, с којима у вези се могла једино решити. Одмах у почетку помишљало се на заштиту и друге силе, осим Аустрије, а то је могла бити само Русија, као сила поред Аустрије најзаинтересованија на Балкану.

Аустрији није било у интересу, за време великих заплета у Европи поводом Наполеонове освајачке политике, да се у њеном суседству мењају прилике, кад она не може на тој страни имати на расположењу све своје силе да натура решење која одговара њеним интересима.

Ни погранични извештаји ни дипломатска акта Аустрије из тога времена — које сада систематски штампа А. Ивић у новој опширној збирци „Списа бечких архива о првом српском устанку“ у издањима С. к. академије — не показују да се буна у Србији у почетку озбиљније схватила него покрети који су у разривеној Турској тада били на дневном реду. Нарочито у почетку није се могло ни замислити да ће она узети онај замах и имати онакав значај и онакве последице какве је имала. Аустриској влади је било разумљиво што се Срби дижу против насиља дахија и што хоће да се сами помогну против њихова неподношљивог режима, кад је и сама предузимала кораке код порте против Кучук-Алије и захтевала да га уклоне из Београда због стварања нереди на граници, али је на то добивала одговор свог цариградског интернунција да он верује, додуше, у добру

вољу Порте, али да не верује у њену снагу да би могла провести своја наређења против Кучук-Алије.

Слично убеђење изражавали су Срби непрестано према претставницима аустриских власти: да их турски режим не може осигурати од насиља, нити трајно одржати обећања ако их и даде. Повратак режима јањичара то је најбоље доказао. Зато су одмах тражили јемство аустриских власти и одбијали сва обећања дахија без тога јемства. У турска обећања нису могли веровати не само због тога што Порта није имала снаге да их одржи против одметника од њене власти, него и због тога што су Турци имали убеђење да не морају одржати реч коју даду раји. Слично убеђење, да не могу веровати непријатељу своје вере, изражавале су исто тако и дахије, кад су им у почетку неки крајеви обећавали да ће остати у миру.

Схватајући буну у Београдском Пашалуку као оправдан револт народа против насиља и безакоња дахија, Аустрија је настојавала и код Порте и код устаника да се међусобно споразумеју и уклоне повод за немире. У томе смислу заузела се у Цариграду. Тим је мислила одржати пријатељство Порте, добити утицај на Србе и ипак одржати старо стање у суседном турским областима, јер се, у тадашњим приликама, ту нису могле провести промене у аустриску корист. Том помирљивом циљу служили су састанци њених пограничних органа с вођама устаника, па и посредовање да дође до личних преговора између изасланика београдског паше и дахија и српских старешина с Карађорђем на челу у Земуну 10 маја 1804. Командант Славоније и Срема генерал барон Генеин отворио је лично конференцију и ставио обема странама на срце да успоставе мир на граници који је потребан и за њих и за опште добро. Али, на том састанку није могло доћи ни до каква споразума између Срба и Турака.

Аустрија је желела да се поврати мир у Београдском Пашалуку не само због интереса опште политике, него и због посебних потреба пограничних области. Због тих немира отежан је погранични саобраћај и трговина, а граничари су оптерећени појачаном стражарском службом.

Пошто су избиле борбе између устаника и дахија, аустриска банатска генерална команда предузела је половином марта 1804, по одобрењу надвојводе Карла, да избегне сваки повод због кога би се Порта могла пожалити на повреду уговора о миру, па је одбила молбу Срба да се могу склонити на аустриско земљиште и снабдевати се муницијом у аустриским земљама. Али, та забрана није у таквом облику остала. Иако је желела да се покаже лојална према Порти, Аустрија није хтела ни устанике сасвим отуђити, па је барон Ге-неин већ у марту допустио да се устаници могу у мањим количинама у облику нормалне трговине снабдевати муницијом код овлашћених трговаца барутом. Пребацивање на аустриску територију се могло толерирати само за ненаоружане породице. Аустриске пограничне власти чиниле су исто тако мање услуге турским државним органима и дахијама, особито одашиљањем писама преко аустриске територије.

Међутим, аустриски погранични војни команданти имали су живе традиције и симпатије за војну активност у Србији још од времена прошлог рата, па су тим својим држањем улевали наде и давали потстрека Србима уочи устанка и у почетку његову. О том сведоче многа писмена обраћања проте Матије, Карађорђа и старешина, особито земунском мајору Митесеру, земунском заповеднику, у којима се позивају на његове савете и сугестије и траже помоћи у муницији.

Порти је канцелар граф Кобенц давао разборите савете преко свог цариградско интернунција Штирмера, да што пре лечи зло и да благо и обазриво поступа према Србима приликом успостављања мира и свог ауторитета. У одговору *реис-ефендијину* види се став Порте која је изјављивала да хоће да заштити хришћанске поданике од тлачења београдских дахија, али да им, због политичких и верских разлога, не може жртвовати дахије и тако изазвати незадовољство јањичарског кола коме припадају. Стога је одлучила да пошаље босанског везира Бећир-пашу да измири обе стране и да утврди сигурност за будућност. Интернунције је закључивао да се Порта неће ни у овој прилици одрећи својих уобичајених половних мера.

Аустрија је одбила понуду Срба да им даде свој протекторат, јер би то узимање туђе земље усред мира имало у тадашњим мутним временима недогледних последица. Али, та понуда је јако поправила расположење цара Франца према Србима, па је он решио да се никако не оставе освети Порте Срби који су се обратили њему за заштиту и понудили да му се покоре. Порти је требало само у општим изразима саопштити да је из очајања дошла и таква инсинуација из те провинције и саветовати јој да што пре нађе лека тим немирима. Граф Колереди је одлучио да Русију о том свему обавести преко петроградског посланика графа Стадиона, делом због тога да би се предупредило евентуално обраћање тих православних поданика на Русију и да би се руска предусретљивост аустриским примером ограничила, а делимично да би се Русији дао несумњив доказ да Аустрија стоји непоколебљиво на начелу одржања Турске. У духу те аустриске политике смиривања слао је устаницима писма и архипастирске посланице карловачки митрополит Стратимировић, али је тајно помагао њихово снабдевање оружјем и муницијом. Аустриским властима било је наређено да у свакој прилици одбијају понуде Срба да се потчине Аустрији и да их саветују да остану покорни својој законитој власти, а уједно да их уверавају да им је аустриски цар наклоњен и да ће се заузети за њих код свога пријатеља а њихова законитог суверена султана.

Укратко, Аустрија је желела одржати поверење и Порте и устаника и склонити их на трајнији споразум, уклањањем узрока буне, у првом реду уклањањем дахија. Тако се развијала ситуација до доласка Бећир-паше под Шабац 26 јуна 1804.

Дотле су Срби водили одлучну оружану борбу да униште дахије. Кад је стигао Бећир-паша пред Београд Срби га лепо дочекаше, а дахије побегоше Дунавом. Срби их, по одобрењу Бећир-паше, стиглоше у Адакалу и побише. Бећир-паша обећа Србима скучену самоуправу, какву су добили 1793 године, те их привремено умири. Али, после дахија осили се у Београду вођ крцалија Халил-ага Гушанац. Поред њега нису имали стварне власти ни дотадашњи везир Хасан-паша, ни

његов наследник (од краја августа) Сулејман-паша, ни Портин изасланик Бећир-паша, кога је Гушанац пустио да оде из Београда тек кад су му Срби послали суме које је тражио као најам за своје крцалије још од времена дахија.

Порта, дакле, није могла ослободити Београдски Пашалук од насилника. Она није послала ни потврду Бећир-пашиних обећања Србима. У таквом стању, без стране гаранције, Срби нису били сигурни да се неће вратити насиља као за време дахија, те народне старешине одлучише да не пуштају из руку оно што су постигли, тј. своју власт у десет од тринаест округа Београдског Пашалука, у којима су истерали Турке из села. Они су се обратили цару Францу с молбом (од 3 августа 1804) и у питању споразума с Бећир-пашом, молећи цара да посредује да се склопи тај споразум и да узме јемство за њ. Међутим, упркос предусретљивости обе стране, споразум се није могао дефинитивно потписати.

Постављањем Сулејман-паше, пријатеља дахија, за београдског везира Порта није могла стећи поверење устаника. Зато је остао без ефекта и ферман којим је обећала Србима законитост и узимање само законског харача и десетине.

Српски устанак излазио је одмах из унутрашњег оквира Турске и постепено се ширио преко Аустрије и ускоро нарочито преко Русије у питање европског карактера, како га у широкој дипломатској вези прати у нашој историографији опширно дело Г. Јакшића „Европа и Васкрс Србије“.

Русија и српски устанак

Русија је била суревњива на Аустрију из два разлога: што је Аустрија постала готово посредник између Порте и устаника, па тим појачала свој утицај на обе стране, док је дотада Русија својом пријатељском политиком вршила јачи утицај на Порту, а због идентичности вере и расе претендовала да има и на Србе такво првенствено право. Граф Стадион је по

упутству Дворске канцеларије имао да докаже кнезу Чарториском примерима како се Аустрија држала пасивно и неутрално: да је вратила из Беча агенте Павзан-огла и београдских бунтовника кад су дошли да набаве оружја, да је одбила молбу Срба за аустриски протекторат, да је забранила обема завађеним странама да се снабдевају с аустриске територије, али да је то допустила Портину изасланику Бећир-паши, и чак му дозволила да пече хлеб за војску на аустриској територији. Што се, пак, тиче аустриских официра у устаничкој војсци, то су сигурно појединци, бивши учесници у аустриском фрајкору у последњем аустриско-турском рату. Граф Стадион се жалио Чарториском на бес којим су претставници многих европских дворова покушавали да компромитују држање Аустрије у тој ствари. Чак је граф Голц сумњичио Аустрију да жели да Србију учини аустриском провинцијом.

Будући да Аустрија није хтела да активно помогне Србе, обратили су се они Русији. У јесен 1804 (13 септембра) послали су они депутацију у Петроград. Чланови те депутације били су прота Матија Ненадовић, Јован Протић и бивши аустриски официр Петар Новаквић Чардаклија, ожењен Русињом. У Харкову су узели за секретара Тодора Филиповића, професора универзитета. Депутати су молили кнеза Адама Чарториског, министра иностраних дела, да Русија помогне Србе оружјем, муницијом, војском и новцем и да из ради Србији аутономан положај под руском заштитом, као што су га имала Јонска Острва. Та острва су, наиме, били посели Французи, кад су укинули Млетачку Републику, а од њих их је освојила руско-турска флота, па су Турска и Русија учиниле од њих Републику седам острва под султановом врховном влашћу и под протекторатом Русије, — јединствен пример да је стављена једна хришћанска земља под турску власт у савременом периоду. У таквој аутономији Срби су тражили српско правленије, тј. управу, а изјављивали су се спремни да признају суверена права султанова, да му плаћају умерен данак и да војују против његових одметника.

У време кад је избио српски устанак, Русија је још водила политику пријатељства и заштите Турске, како ју је утврдила савезом од 1799 године и заједничком акцијом против Бонапарта. Она је имала циљ да таквом политиком јача свој утицај у Турској и да спречи да се Порта не баци у наручје Француској. Том политиком успела је Русија да регулише свој утицај на управу у дунавским кнежевинама Влашкој и Молдавији. То је уређено тако да је султан једним хатише-рифом од 1802, неком врстом уставног или органичког статута, одредио да се кнежеви Влашке и Молдавије постављају на седам година и да се пре истека тога рока не могу свргнути без пристанка Русије.

Ипак су и у овом периоду руске протекторске политике према Турској изношени у руским утицајним круговима планови о подели Турске. Тако је граф Ростопчин излагао писмено цару Павлу да је Порта расстројена у свима деловима и да су све њезине мере само лек који лекари дају болеснику без наде не хтејући га обавестити о опасности. Он је предлагао да се Турска раздели у споразуму с Прусијом, Аустријом и Француском. Требало је да Русија узме Румелију, Бугарску и Молдавију, Аустрија Босну, Србију и Влашку, Прусија накнаду у Немачкој, а Француска Египат. По примеру млетачких острва требало је Грчку са свима архипелашким острвима учинити републиком под заштитом споменуте четири силе. Још, дакле, нису били ишчезли пројекти Катаринина доба о подели Балкана на источну руску и на западну аустриску интересну сферу. Цар Павле је прихватио тај план, али је наскоро био убијен (1801). Његов наследник Александар I наставио је курс протекторске политике над Турском па такви планови нису били више актуелни.

Кад је Бонапарте, као први конзул, почео да говори о изгледима на скору пропаст Турске, поручио му је цар Александар, у смислу те нове руске политике, да је он противан сваком непријатељском плану против Турске. Цар је очекивао да ће Бонапарте напасти на Турску из јужне Италије, па се спремао да пошаље војску у дунавске кнежевине и флоту у турске воде, па да тако с протекторском улогом врши руску експан-

зију у Турској. У тој ситуацији избио је српски устанак и створио је опасност да би се Француска могла на тој страни уплести, а уједно тај устанак је дао прилику Русији да протегне свој утицај на још једну област Турске.

Русија је повела акцију код Порте да обнове већ тада савезни уговор од 1799, премда му је рок истицао тек 1807 године. Док су још о том вођени преговори, руска влада је лепо примила српске депутате, дала је устаницима новчану помоћ, али им је и саветовала да по једној депутацији ставе своје захтеве у Цариграду.

Срби су послушали руски савет и послали су у Цариград депутацију, у којој су били: прота београдске нахије Алекса Лазаревић и главни лиферант устаника Стеван Живковић. Успут у Букурешту узели су капетана Чардаклију да им буде посредник код руског посланика Италинског у Цариграду. Депутација је предала Порти једну молбу (од 13 маја 1805) у којој су Срби тражили самоуправу и изражавали верност султану. Али, Порта је схватила сав значај српског устанка и одлучила је да га угуши, бојећи се како успеха аутономних тежња Срба, тако и потстрека који би њихов успех дао другим хришћанима у Турској у то бурно време. Чак и кнезови васалне Влашке и Молдавије, фанариотски Грк и патриота Ипсиланти и Мурузи одазвали су се споро и неискрено Портиној жељи да утичу на Србе да се умире (у пролеће 1805).

Српска депутација ступила је у тајне везе с Италинским. Овај се заузимао за жеље Срба и покушавао је да за то добије помоћ и аустриског посланика, али узалуд. Он је послао опомену депутацији да се не заведе тежњама фанариота, који су радили да Србија добије једног фанариотског кнеза. Порти је јавио Речеп-ага, према обавештењима из аустриског извора, да је српска депутација била у Петрограду и добила велика обећања. Мислило се да је то охрабрило Србе те су проширили своју акцију и заузели и преостале три нахије Београдског Пашалука у којима су се окупљали побегли јањичари (у јулу 1805). Порти су стизале вести да се узнемиреност раје шири и изван Београдског Пашалука. Покрет таквих размера, помогнут Ру-

сијом, могао је имати недогледних последица. Зато Порта одлучи да се не обзире на препоруке и жеље Русије и да не верује уверавањима Италинског да је руски цар саветовао српској депутацији у Петрограду да Срби буду покорни султану и да ће и он препоручити султану да им по својој милости да оно што моле. Порта одлучи да Србе покори силом. Она постави за београдског везира нишког Хафиз-пашу и нареди му да с војском успостави старо стање.

Борба против султана и тражење стране гаранције

Од пролећа 1805 устаници су прегли да што боље снабдеју, уреде и увежбају војску. Покрет је почео да се шири и у нишки и пиротски крај и у Херцеговину. Позвали су и црногорског владика Петра I да побуни Херцеговину, али је владика с најлепшим жељама одговорио да ће сачекати заповести из Петрограда, јер се налази под заштитом руског цара.

Први војни нападај Порте дочекали су Срби приправни и сузбили су Хафиз-пашу код Иванковца близу Параћина (18 августа 1805). Тако су устаници ступили у отворену борбу против султана, те је њихова буна против насилника добила карактер отворене борбе против турске власти уопште, али, ипак, они су и даље уверавали да се не боре против султана. Неколико дана пре тога турског пораза уклонили су се српски депутати из Цариграда на једном руском броду у Одесу.

Порта се није могла помирити с овом војном срамотом и поново је чинила војне и дипломатске припреме да угуши устанак. Шеих-ул-ислам је једном фетвом позвао верне у рат против бунтовника. Порта је спремила војску из Софије, Скадра и Травника против устаника и именovala је румелиског валију Ибрахим-пашу за сераскјера (главног команданта). Устаници су појачавали своје унутрашње позиције: уређивали су управу, установили управни савет и заузели су Смедерево. Али, наставили су покушаје да приволе Порту да им испуни жеље. Поновили су преко Италинског своју молбу султану од 13 маја 1805, а замолили су поново

и цара Франца да се за њих заузме код султана, надвојводу-палатина угарског да их помогне оружјем и муницијом, а цара Александра да их спасе од пропасти (12 децембра 1805). Молбу султану поновили су и 5 јануара 1806. У сличном смислу одговорили су и на писма цариградског патријарха од јула и октобра 1805. 24 јануара су поновили молбу султану, аустриском и руском цару. Од оба цара су молили, ако их султан неће да обезбеди по њиховој молби, да онда једна комисија претставника Порте, Русије и Аустрије испита узроке немира у Србији. Тим предлогом је још више наглашаван међународни карактер решења који су Срби желели, а који Порта није никако хтела примити. С тим молбама упутили су устаници депутацију у Беч (почетком фебруара 1806), у којој су били прота Матија Ненадовић, Божа Грујовић (који је тако посрбио своје старо име Теодор Филиповић) и земунски грађанин Милош Урошевић. У целој ужурбаној акцији и у тексту молба изражавао се велики страх Срба од нових великих војних припрема Порте, али у исто време и одлучност да се што боље дипломатски и војнички припреме за непопустљиву борбу против повратка старог стања.

Проширење Наполеонових интереса на Балкан

Међутим, током 1805 године јако се променила међународна ситуација у Европи, па и око Балкана. Наполеон се прогласио царем (2 децембра 1804) и наставио је своју империјалистичку политику, која је продужила рат с Енглеском и изазвала образовање треће европске коалиције.

Цар Александар је желео да задобије Енглеску за план да се не само врати Француска на границе пре револуције, него и да се реши балканско питање припојењем Влашке и Молдавије Русији и образовањем једне српско-грчке конфедерације од балканских земаља под руским протекторатом. Енглеска је била одлучно противна руској експанзији на Балкану, према Средоземном Мору, па је пристала само на онај део плана

који је био против Француске, те су на тој основи приступиле у коалицију уз Енглеску и Русију Аустрија, Шведска и Напуљ. Енглеска је утврдила своју превласт на мору победом код Трафалгара, Наполеон је одлучио копнени рат победом у троцарској битки код Славкова (Аустерлица, у аустриској Моравској, 2 децембра 1805), одузео је од Аустрије миром у Пожуну (данашњој Братислави), 26 децембра 1805, поред осталог, бившу млетачку област с Истром, Далмацијом и Боком Которском и тако је постао сусед српских земаља на турском Балкану. Сад је Француска и територијално и политички постала јако заинтересована сила за сва питања која су се тицала опстанка турске власти на Балкану.

Нови сусед Турске Наполеон иступио је као турски протектор и настојавао је да протекторску улогу преотме од Русије. У шенбрунском уговору од 15 децембра 1805 којим је успео да пруском посреднику Хаугвицу, под утиском сјајне победе над царевима Францом и Александром, натури савез и разне уступке штетне за Прусију, уговорио је Наполеон с Прусијом да обе стране чувају независност и интегритет Турске. Тим је Наполеон наставио политику коју је био вратио на старе пријатељске основе према Турској, пошто је оставио Египат и склопио мир с Турском. Он је успео да разбије неповерење које је после египатског похода владало на Порти према амбицијама француским на истоку.

Његов министар спољних послова Талеран предлагао му је 1805 године другу политику, којом је требало да гурне Аустрију на Балкан и непомирљиво је завади с Русијом. По том предлогу требало је од Аустрије отргнути млетачку територију и Тирол, а као накнаду дати јој Влашку, Молдавију, Бесарабију и северну Бугарску. Тако би Аустрија чинила на Дунаву запреку против руског продирања на Балкан и могла би служити као ослонац против Русије и Прусије. Наполеон није одобрио тај план, уколико се тицао компензација Аустрији на штету Турске. Он се одлучио да стави слабу Турску, а с њом и цео Балкан, под свој протекторат и да ту не пушта ни Аустрију ни Русију. Турска му је могла послужити да веже један део руске

силе, кад Русија буде на страни његова крвног непријатеља Енглеске.

У фебруару 1806 посео је Наполеонов генерал Молитор, по пожунском уговору, Далмацију до Неретве. Црногорци и Руси с руске флоте претекоше га и заузеле Боку Которску. Дубровник допусти генералу Лористону пролаз с војском кроз град. Он поседну тврђаву и тако учини стварно крај Дубровачкој Републици (крајем маја 1806, а коначно је укинута 31 јануара 1808 године).

Турска сада поче све више нагињати Француској, а против Енглеске и Русије, које су и даље остале у рату с Француском. Због тог приближења француске територије и због сумњивог држања Порте дође у опасност руска војска на Јонским Острвима и све руске амбиције и утицај у Турској. Русија поче већ с пролећа 1806 гомилати војску на граници према Турској. Помицање француских граница до Босне и Црне Горе могло је проширити француски утицај и на Србе на штету аустриског и руског утицаја. У том смислу је говорио кнез Чарториски графу Мервелту позивајући Аустрију да претекне Наполеона снабдевајући Србе оружјем и муницијом и тако их придобијајући. На то је упућивала и српска депутација која је примљена у царској канцеларији у Бечу 28 фебруара 1806. Депутати су изјављивали да ће се обратити Наполеону за помоћ, ако их одбије аустриски и руски цар. Тим су се, дакле, и у стварности и у надама Срба отварале могућности да српско питање уђе у шире међународне односе, да се уплете у политику и треће велике силе у Европи.

Појачање компромисног става Русије

Већ поводом децембарске молбе устаника одредио је цар Франц аустриско становиште у тадашњој ситуацији инструкцијом надвојводи Карлу од 3 јануара 1806. Из ње се види да је нова ситуација после тешких губитака још јаче приморавала Аустрију да се држи своје дотадашње помирљиве политике. Прилике тога момента и односи с Портом допуштали су цару Францу, по тој инструкцији, само ту могућност да својим

заузимањем допринесе толико колико се може постићи на задовољство обеју страна. Изражавао је мишљење да се ни од Русије у тадашњим приликама не може очекивати активније учешће. Порту је, пак, уверавао преко интернунција Штирмера да неће ни на који начин помагати Србе ни њихову борбу против султанових трупа које на њих иду. Али, Портине сугестије да Аустрија посредује да се Срби врате у потпуну покорност, уз једино обећање амнестије а без сигурности за мирно и срећније уређење у будућности, граф Стадион је сматрао неизводљивим, јер је многоструко искуство научило Србе шта могу од Порте очекивати, ако се појаве само као молиоци, а испусте из руку свако средство за јачу потпору својих жеља. Међутим, што даље буду трајали ти немири и што критичније уједно буду прилике Европе у погледу Турске, то опаснији су могли постати ти немири не само за Порту, него и за Аустрију као непосредну сусетку. Зато је Стадион одлучио да одмах са српским старешанама што ближе расправи целу ствар и из тога створи закључак, како би се што пре могао повратити мир у тој земљи. Усмене и писмене жеље које је српска депутација поднела у царској канцеларији, потврдиле су уверење аустриског министра спољних послова да се Срби не могу умирити празним обећањима без икаквих стварних гаранција. Ти немири угрожавали су аустриску границу, трговину и саобраћај, као што је показао случај кад су београдски Турци отели неколико аустриских лађа с хлебом и храном, и, најзад, примицање француске границе у Далмацију и Боку стварало је опасности и за Аустрију и за Турску.

Српским депутатима: проти Матији, Божи Грујовићу и Милошу Урошевићу приказао је 1 марта 1806 у Тајној дворској и државној канцеларији у Бечу дворски секретар Валенбург ситуацију у којој им Аустрија не може испунити молбе, да им даде спремних вођа, редовних трупа, оружја и муниције, јер би то довело до рата с Портом и њеним савезницима. У Бечу су умиривали српске депутате да у то зимско доба Турци не почињу операције. Увиђали су да искуство оправдава што Срби неће да положе оружје док им се не реши судбина, али су им напомињали да морају знати којим сред-

ствима могу од турских команданата добити времена. Препоручивано им је да онда то време брзо употребе да од султана добију опроштај и такве уредбе за њихову сигурност које им муслимански владар, који је приморан да посебно штити своје сувернике, може као хришћанима дати. Стога им је препоручено да напишу такве предлоге, па, ако хоће, нека их настојавају посредовањем аустриског двора остварити код свог законитог суверена. Даља молба депутата да се аустриска влада заузме код суседних паша у њихову корист, могла се, по мишљењу графа Стадиона, прихватити и чак сложити с намером Порте, тим више што њој не може бити свеједно да ли ће неки искрени пријатељ, као што је аустриски двор, уклонити те немире пре него можда Француска добије времена да се умеша.

У духу царева решења по реферату графа Стадиона од 6 фебруара 1806 и у смислу тог одговора српској депутацији посредовао је интернунције код султана, а генералисим надвојвода Карло, царев брат, чији су подређени војни органи на граници одржавали везе са српским старешинама и турским властима, посредовао је код румелиског сераскјера Ибрахим-паше и код београдског, босанског и видинског валије и зворничког паше, а обавестио је о том и Карађорђа.

Од почетка устанка Аустрија је дозвољавала да устаници набављају на њеној територији оружја и муниције у трговини намало, тако како се није могло повредити начело неутралности. За извоз жита и брашна била је издата општа забрана. У августу 1804, и доцније, изнимно је дата дозвола београдском гувернеру за набавку хране. Али, кад су београдски Турци присвојили неке аустриске лађе с храном, а и устаници чинили безакоња, примљена је строжије та забрана. Од коликог значаја је било за Србе снабдевање из Аустрије, показују ове речи из једног писма депутата Живковића из децембра 1805: „Оскудни смо сеном и храном те морамо из Немачке куповати брашно по 30 гроша (3 дуката) 100 ока”. У писму које је цар Франц послао султану објашњавао је српски устанак насиљима дахија над својином, женама и децом Срба. Чак су повредили и аустриску границу и нису више признавали

никакву закониту власт. После њихове погибације то исто је наставио Гушанац Алија који држи у Београду у завасиности и самог султанова гувернера. Раја „верне провинције Србије” дигла се на оружје у очајању кад више није могла наћи заштите код локалних власти и кад су њихове покорне молбе изопачили нечисти канали кроз које су морале проћи, јер су ти тирани сејали неповерење између суверена и његових поданика. Они су онемогућили миран погранични саобраћај с Аустријом. Ти нереди и анархија постају опаснији због опште критичне ситуације времена. Измирити обе стране, значило би уклонити огњиште раздора и анархије, а тим и поље за све субверзивне комбинације. Због тих разлога је, објашњавано је у том царевом писму, његов брат надвојвода Карло пријатељски интервенисао код обе стране да одрже мир док се цар заузме код султана да изда општу амнестију и проведе цивилно изравнање сукоба.

Ова аустриска тежња била је искрена и најбоље је одговарала њеним интересима тога момента. На Порти су ипак налазиле одјека оптужбе да Аустрија помаже устанике ратним потребама, тобдијама и другим стручним војним лицима. Интернунције је сумњао да чак и Италински потхрањује турске сумње против Аустрије, јер је био суревњив на аустриску интервенцију и желео ју је заменити руском.

Аустрија је желела да не испусти из руку уређење српског питања у Београдском Пашалуку у смислу својих интереса и да не пусти да га Русија уређује, јер тенденције Русије, премда јој је тада била савезница, нису могле бити потпуно у сагласности у овом питању с аустриским интересима. Зато је њена влада одвратила српску депутацију од пута у Петроград и узела српску молбу за руског цара да је сама отпреми. Неповерљиви депутати предали су другу сличну молбу руском посланику у Бечу графу Разумовском да је отпреми цару. У њој су молили да им се да помоћ у новцу, оружју и војсци и да им се стави на чело царев брат велики кнез Константин Павловић. Цар Александар, као претставник православних и словенских народа, има на то много веће право него Наполеон кад је послао свог брата да покори Италију.

Пораст значаја српског питања за Русију

Међутим су се у исто време бавили у Петрограду чланови српске цариградске депутације: Алекса Лазаревић, капетан Чардаклија и — место Стевана Живковића — Гаврило Вујановић и изнели су у министарству спољних послова српске жеље. Иначе су Срби стајали у вези с руском владом и с цариградским послаником Италинским преко руских конзула у Букурешту и Јашу. Јашки конзул и цариградски посланик, по интенцијама Чарториског, саветовали су им да заузму Београд и да тим појачају своју ситуацију према Порти.

Кад се цар Александар после пораза код Аустерлице вратио у Петроград, предузео је у јануару 1806 страна саветовања о новој спољној ситуацији Русије. У свима мишљењима изражавана је бојазан од француске опасности за Балкан после њеног проширења на источне јадранске обале. Тим је питање Срба, како у Београдском Пашалуку, тако и у Црној Гори и Херцеговини, добивало нови појачани значај у констелацији великих сила. Министар спољних послова кнез Адам Чарториски поднео је опширан предлог цару о смерницама руске политике у новој ситуацији. Он је указивао на велику опасност од Наполеона по Турску и балканске народе и по дотадашњи руски утицај на њих. Ако би настале велике промене с Турском, требало је да хришћански народи добију широке аутономије под руским протекторатом, а Влашка, Молдавија и Бесарабија да се сједине с Русијом. Поводом српске молбе од 12 децембра 1805 реферисао је Чарториски цару 11/23 јануара 1806. У реферату је он постављао алтернативу, да ће Срби, ако их Русија не помогне, или бити уништени, или ће потражити заштиту Француза. За тим примером ће се морати повести и Црногорци, Брђани и Херцеговци. Предлагао је да Италински склони Порту да обустави војне припреме против Србије и да прими њихове жеље о унутрашњој самоуправи, да се не би Срби обраћали Наполеону. Затим, требало је да их Русија помогне новцем и да склони Аустрију да их помогне војним потребама. Преко јашког генералног конзула Иполита Балкунова требало је потакнути их на борбу и на

заузимање Београда и саветовати их да стално уверавају султана о својој верности и готовости да плаћају данак и дају му војску против одметника и непријатеља. За уређење српске аутономије било је предвиђено угледање на Влашку и Молдавију, али под управом једног домаћег кнеза а не неког Грка Фанариота. Русија би понудила Порти своје јемство за нови поредак, који би ова утврдила једним хатишерифом или сличним актом.

У том смислу су послата Србима упутства и новац с препоруком да то држе у тајности и да избегавају везе с Французима. Руском конзулу за Црну Гору Санковском препоручено је да ради на остварењу веза Црногораца и околних племена с Карађорђем.

По горе наведеним упутствима својих влада предузео је и Италијанин, 30 марта, и Штирмер, 8 априла 1806, кораке код Порте у корист Срба. Већ и пре Портине одговора наређено је аустриским војним властима на граници да могу примати и веће масе српских избеглица, ако се разоружају, а то је мотивисано и правима из уговора и праксом по којој је исто тако Порта примала аустриске избеглице и пољске избеглице из Русије. Тим је Аустрија задовољила једну врућу жељу српске депутације. Међутим, кад се турски посланик Мухиб-ефендија, при проласку за Париз, пожалио у Бечу на снабдевање Срба оружјем из Аустрије, надвојвода Карло је, 20 маја 1806, забранио и продају намало која је од почетка устанка била дозвољена.

Наслањање Порте на Наполеона

Становиште Порте у тадашњој ситуацији видело се из речи хеџаје које је рекао аустриским тумачу Карлу Тести приликом предаје царева писма: да је Порта дала наређење сераскјеру Ибрахим-паши да наметне Србима као *conditio sine qua non*: да моле опроштај с конопцем о врату и да предаду кривце да буду егземплярно кажњени. У том духу Порта је, с неуобичајеном брзином, одмах током априла одбила како руско тако и аустриско посредовање, изјављујући да је покренула са свих страна моћне војске са сераскјером и наредила да упо-

требе сва средства да врате Србе у покорност. У ноти Русији још је наглашено да султан гледа на овај заплет као на своју унутрашњу ствар.

Далеко од тога да се боји француске помоћи Србима, султан је у том питању, баш напротив, нашао ослонца у Наполеоновој политици да би отресао несносно и опасно руско туторство. Наполеон је у јужној Италији на мору, и у Далмацији на копну дошао у суседство Турске и настојавао ју је придобити против Енглеске и Русије, које су и после пожунског мира остале у рату с Француском. Порта је одмах саопштила руску ноту о Србима француском министру спољних послова Талерану преко његова отправника послова у Цариграду. Наполеон је усвојио Портин став, препоручивао јој је да угуши устанак тих српских бунтовника и наглашавао је да би требало да Русија докаже своју лојалност тим што би и сама подупрла Портин захтев да Срби положи оружје, да предаду своје старешине и да се врате у пређашње стање. Место тога Русија обећава Србији независност и оживљава стари план да се прогнају Османлије из Европе. Ако би Србија добила независност коју имају Влашка и Молдавија, то исто би тражила Мореја и друге покрајине с православним становништвом, а то би била пропаст османлиске царевине. Кад је Султан послао Наполеону ванредног посланика Мухиб-ефендију у Париз (у мају 1806), Наполеон је преко њега нарочито много потстицао Порту против Русије и против Срба као руских експонената, позивајући је да не допусти мешање ниједној страни сили у њен спор са Србима и да покори силом те бунтовнике које помаже Русија. Наскоро је Наполеон послао у Цариград новог амбасадора генерала Себастијанија (9 августа 1806). Његова задаћа је била да потпуно привуче Порту на страну Француске против Русије и Енглеске и да спречи да Београдски Пашалук дође у зависност од Русије, као Влашка и Молдавија и да саветује Порту да што пре силом умири Србе. Себастијани је брзо успео да наведе Порту да, противно уговору с Русијом, збаци кнезове Влашке и Молдавије (24 августа 1806) и да именује на њихова места Суцу и Калимахија.

Како је порастао значај југословенских земаља, за политику и трговину европских сила, показује постављање француских и аустријских конзула: Давида у Травнику (од 1807 до 1814) и Меријажа у Виду, аустријског конзула Митесера у Травнику, од 1808, и доцније неуспео аустријски покушај да постави свог конзула у Београду.

Црногорско-руске борбе против Наполеона

Наполеон је био индиректно заинтересован држањем Срба, јер су Срби из Црне Горе, помогнути Русијама, спречили његовој војсци да поседне Боку Которску, коју је добио пожунским миром, па су је они окупирали и држали. Они су водили борбу против Француза у споразуму с руским изаслаником бригадиром Стеваном Санковским и с адмиралом руске флоте на Јонским острвима Сењавином. Бока је постала важна база за акцију руске флоте против Француза у Јадранском Мору.

Тим фактом, а и формално једном царевом грамотом враћена је царева милост и годишња новчана помоћ Црној Гори, која јој је била обустављена поводом интрига властелинских противника. Архимандрит Стеван Вукотић уверио је био, наиме, руског конзула Фонтоната у Дубровнику да је једино он прави пријатељ Русије, а да владика стоји у вези с Французима преко свог дугогодишњег секретара Дубровчанина француског опата Долђија. Владика је оптужен и код руског синода да занемарује своје црквене дужности. Поводом тих оптужба дошао је у јануару 1804 повереник руске владе и синода у Котор генерал-лајтнант граф Марко Ивелић. Међутим, руски конзул у Котору Мазуревски успео је да изравна ствар. Као жртва тог измирења, опат Долђи је уклоњен с овога света. Нови изасланик Санковски дошао је у марту 1805 у Црну Гору и успоставио сарадњу која је, после пожунског мира, довела до црногорско-руске окупације Боке Которске (у марту 1806). Због таквих односа са силним Наполеоном, црногорски владика Петар I није се могао одазвати Карађорђевој позиви да удари на Турке (у мају 1806).

Пропаст Портина решавања српског питања силом

Пошто је Порта одбила руско и аустријско посредовање, навалиле су њене војске, после дугих припрема, у Мачви и долином Мораве од Ниша. Босанску војску у Мачви потукао је Карађорђе у славној битки на Мишару код Шапца (1/13 августа 1806). Румелиска војска претрпела је три пораза на Делиграду и одбијена је.

Срби су извојевали ове велике победе над султановим војскама сами својим војним силама и утврдили су чињеницу да су важан војни фактор с којим се мора рачунати. Тако су Срби сами поставили своје питање по националном начелу у складу с новим буђењем националног осећања и с идејама времена, и успели су да се у тешкој борби за то начело против велике турске царевине одрже својом властитом снагом до момента кад је крајем 1806 међународна ситуација увлачила и Балкан у вртлог великих светских противности и сукоба. С њима као војним и политичким фактором поче се рачунати и у великој политици. Они су успели да Европи натуре своје питање. У вези с великим интернационалним сукобима у источном питању добило је српско питање интернационално обележје, и тиме му је омогућено да се решава изван оквира унутрашњих питања Турске, а у правцу српске државне самосталности. Државотворне политичке и војничке особине Срба створиле су основне услове да се тако рано почне решавати српско питање, као прво међу балканским националним питањима, а с њим и источно питање, тај оквир свих посебних народних питања на Балкану, и то по новом демократском начелу народности.

Ичков мир

Последње победе и све јача сарадња Руса дигла је Србија самопоуздање и повећала је њихове захтеве. Пре победе били су послали у Цариград београдског базрђан-башу, тј. конзула или посредника између страних трговаца и турских власти, Петра Ичка, који се у разним службама извештио у дипломатским пословима.

После пораза својих војски Порта је постала попустљивија па је, по француском савету, одлучила да уочи сукоба с Русијом задовољи Србе и осигура мир на тој страни. Она је с Ичком уговорила да Србија добије самоуправу с једним врховним кнезом, који би с нахиским кнезовима вршио унутрашњу управу над Србима и скупљао порезе и предавао царском мухасилу једну утврђену суму. С Ичком је дошао у Србију и мухасил Хасан-ага. Али, Ичко и мухасил нису донели султанов ферман за та обећања, а Гушанац је самовласно и даље владао у Београду, а Руси су се спремали на рат с Турском. Зато Срби у новембру 1806 послаше поново изасланике у Цариград: Ичка и Живка Константиновића да дефинитивно утврде погодбу с Портом и одлучише да најпре стварно узму у своје руке Београд и Шабац и да се држе Руса као најсигурније гаранције за осигурање своје слободе. Они напрегнуше своје силе и заузеше Београд и Шабац, у јануару 1807 (п. н.). Гушанац се пре тога споразумео с Карађорђем и повукао се у Видин, а остао је Сулејман-паша и Портини органи.

Руско-турски рат и руско-српски савез

Међутим је Наполеонов посланик генерал Себастијани посве привукао Порту на страну Француске против Русије и Енглеске. Порта је, ипак, на енергичан притисак Русије, помогнуте Енглеском, поново вратила свргнуте кнезове у два дунавских кнежевина, али је Русија ипак војском посела Молдавију и Влашку као разлог за поштовање њених протекторских права. Наполеон, који је тада сломио руску савезницу Прусију и допро до граница Русије, склонио је султана да прекине дипломатске везе с Русијом и да јој објави рат (8 јануара 1807), који ће потрајати до 1812.

У ратном манифесту набројао је султан све турске жалбе против Русије у последњих педесет година, па и помагање српског и црногорског устанка. У исто време је поново збацио кнезове Влашке и Молдавије као руске штићенике.

Ушавши у рат с Турском, Руси су позвали Србе у заједничку борбу. Срби су одлучили да наставе борбу у савезу с Русима, одбијајући нове повољније уступке које је Порта чинила у обновљеним преговорима с Ичком (у јануару 1807). У том смислу су је саветовали и француски и аустриски посланик који су хтели да тим споразумом сузбију руски утицај у Србији. Тада су устаници попалили све мостове између себе и Порте, одбацивши дотадашње стално уверавање о својој лојалности султану. Српска оружана пратња погазила је веру и убила Сулејман-пашу, београдског везира, на његову одласку из Београда. Извршени су и други одвратни покољи Турака по градовима. Управни савет је прогласио најзад и независност Србије 31 марта 1807. Тако је Србија посве ушла у круг руске политике на Блиском Истоку. То ју је ослободило политичке осамљености које се, свесна своје мале снаге, толико бојала. Али, ако је добила сада моћног протектора, добила је и његове моћне противнике као своје. Једина сила за коју је била актуелна експанзија на Балкану помоћу слабења и распадања Турске, Русија, узела је национално решење српског питања у своје комбинације. Али, кад је морала попуштати, попуштала је најпре у тој периферичној области своје интересне сфере. Слаба страна српског питања била је што је лежало у правцу интереса само једне велике силе, Русије, додуше моћне, али не толико моћне да би могла, поред Турске, савладати и противност Француске, па и Аустрије. Па и у том правцу руских интереса Србија је лежала на крају. Тај положај јој је умањивао помоћ Русије, али јој је умањивао и опасност да своје националне интересе подреди политици те силе заштитнице. То све је упућивало Србију да што јаче развија властите снаге, а то је била најсигурнија основица на којој су се могли искористити међународни утицаји. Русија је била једина велика сила која је због својих интереса могла помагати ослободилачке тежње Србије. Срби су то од почетка осетили, па су највећу наду у њу полагали, наравно не одричући се покушаја да добију помоћ и других сила. Ти покушаји су их емпирички довели до сазнања колико је којој сили у интересу да их помаже, па су се према том и управљали.

Почетком 1807, пошто су довршили заузимање Београдског Пашалука, сем градова Ужица и Сокола, и пошто је Турска објавила Русији рат, Срби су се тесно везали за руску политику на Балкану. Русија је сада узела српско ратиште и устаничку војску у своје стратешке рачуне.

Пооштрење аустриског става

Пред крај 1806 године Срби су имали, по Карађорђеву рачуну, око 50 хиљада војника, али не потпуно наоружаних, и око 40 разних топова. Аустрија је забранила извоз хране и муниције, док је повремено дозвољавала снабдевање Гушанца Алије и везира Сулејман-паше у Београду и шабачких Турака. Због несташице и скупоће жита Карађорђе је писмом од 3/15 новембра 1806 и поново 20 новембра преко изасланика Јеремије Гагића, земунског трговца, молио цара Франца да допусти набавку жита у областима преко Саве и Дунава, бар толико колико се извезе марве из Србије. Премда је тај извоз марве био важан за царске земље, Аустрија је одбила Карађорђеву молбу. Цар је био огорчен на Србе и због тога што су се послужили аустриским Ратним Острвом у Дунаву приликом освајања Београда.

Аустрија је осећала да је нанесен ударац њеној политици на Балкану што су Срби појачали свој самостални положај освојењем Београда и Шапца и што се руска акција проширила у аустриској интересној сфери. Министар спољашњих послова Стадион водио је и после отварања турско-руског рата политику неутралности према Турској, настављајући и даље настојања да се Срби погоде с Портом и остану под њеном влашћу. Али, министар војни и главни заповедник војске надвојвода Карло, царев брат, направио је план да се Аустрија ослони на Наполеона, да поседне Београд под изговором да ће га вратити Порти кад се Срби умире, па да тако узме у руке успешно средство којим ће моћи утицати на српске прилике према својим интересима. Наполеон је желео да придобије Аустрију у свом рату

против Русије, па је у окупираној Варшави говорио аустриском посланику барону Винценту почетком јануара 1807 да он неће сметати Аустрији да брани своје интересе на Истоку, па и да поседне српске области, али је у тадашњим приликама препоручивао да се штеди осетљивост Порте, па да Аустрија не поседне Београд отворено, него преваром, помоћу преоденутих војника. Али, цар је одбио тај план, бојећи се сукоба с Русијом и гајећи неповерење према Наполеону.

Међутим, Срби нису познавали ни војну ни дипломатску ситуацију у Европи, прецењивали су снагу Русије и очекивали су да ће руска војска послужити српском циљу: да помогне обезбедити Србију од Турака. Руси су били у тешком рату с Наполеоном и с Персијом, па нису могли развити јаке операције на Балкану. Они су Србима одредили један задатак у плану својих операција: да олакшају положај руском десном крилу и да бунама створе везу с Херцеговином и Црном Гором и преко њих с руском флотом на Јадранском Мору. Командант руске војске у Влашкој и Молдавији Михељсон послао је Србима новчаних средстава и позвао их је на борбу прогласом од 11/23 јануара 1807, а доцније је по Гагићу послао Карађорђу царев поклон: сабљу с натписом „браниоцу вере и отаџбине”.

Турска је уз помоћ генерала Себастијанија и француских официра утврдила и одбранила Дарданеле од флоте руске савезнице Енглеске и припремала је нападај на Србију са свих страна, па и од Видина где јој се покорио одметник Пазван-оглу. После његове смрти (почетком фебруара 1807) служио је Порти наследник му Мула-паша. Али, 27 маја избила је у Цариграду револуција и збачен је Селим III, па је то успорило турска спремања. Владика Петар I и Санковски нису могли да побуне околна племена. Мехмед-пашу, босанског везира, помогао је против те акције француски конзул у Травнику и војвода Мармон из Далмације. Срби су успели да се у Крајини уједине с руском војском из Влашке, те су ту Карађорђе и генерал Исајев однели победу над четама Алије Гушанца и Мула-паше, кога је саветима помагао француски конзул из Видина пуковник Меријаж на Малајници и Штубику (1 јула 1807)

и тако су утврдили успехе Миленка Стојковића, Петра Добрњца и Хајдук-Вељка у Крајини.

Руска помоћ није ни изблиза одговарала надама које су Срби у њу полагали. Незадовољство због тога показао је Карађорђе отворено и генералу Исајеву и ванредном руском изасланику маркизу Паулучију. Паулучи му је донео ласкаво писмо од министра Будберга и одвраћао га је од веза ма с којом другом силом осим с Русијом, с којом су Срби везани вером, језиком и узајамним користима у заједничком рату.

Срби су били угрожени од нових турских навала, особито према опседнутом Ужицу, које ће пасти у српске руке 10 јула (28 јуна). У тој ситуацији предложио је Паулучи једну конвенцију 10 јула 1807. Паулучи је овом конвенцијом претерао у ревности и у уговор унео толику зависност Србије од Русије, какву ниједан од њих није хтела и унео у њу такве војне жеље, које ниједна од њих није могла испунити. У састављању такве конвенције учествовали су Јеремија Гагић и Миленко Стојковић, па је она и израз русофилске струје међу старешинама; та струја је хтела да с ослоном на Русију ограничи власт врховног војда Карађорђа. То је први формулисани програм олигархских тежња народних старешина, а и руске протекторске ингеренције у унутрашњу управу Србије и везивање тих двеју тежња у један систем унутрашње и спољне политике. Карађорђе није очекивао од обавештавања па ни од писменог уговора Паулучијева задовољење стварних и хитних потреба Србије, као што га није донело обавештавање ни пређашњих руских изасланика. Он је тражио стварну и непосредну руску помоћ у оружју, муницији, новцу, храни, војсци и војним и другим стручњацима за прву и основну потребу Србије: да се одржи. Зато се из Крајине кренуо на западно ратиште пре него је Гагић ту конвенцију написао и на њој потписао и њега и Миленка Стојковића.

Међутим, конвенција је у моменту свог постанка изгубила свој значај. Војнички циљ: акцију против Француза у Далмацији није могла имати, јер је три дана пре тога Александар склопио с Наполеоном мир у Тилзиту, што преговарачи још нису могли знати. По-

литички део о уређењу унутрашњих и спољашњих односа није се могао применити, јер Карађорђе с тим није био сагласан. Ни цар Александар није желео толико везивање Србије за Русију, што би и Русији наметало превелике политичке и војне обавезе у тако удаљеној области и сувише велико протезање фронта.

Руско-француски савез и Блиски Исток

После Прусије потукао је Наполеон и њену савезницу Русију, али није још тада помишљао на то да је натера силом да ступи у његов систем против Енглеске. Он тада покуша да то постигне обећањима и сјајним надама на остварење традиционалних руских тежња против Турске. Наполеон покуша да се споразуме с царем Александром I на штету руске савезнице Прусије и француске пријатељске државе Турске. Он склопи с Александром I и Фридрихом Виљемом III мир у Тилзиту (7 јула 1807). Тим миром је Прусија јако растргана. Од њених пољских области образована је Варшавска Војводина под влашћу саског краља и слободан град Данциг.

У Тилзиту пође Наполеону I за руком да склопи с Александром I уговор о миру и тајни уговор о савезу. Тим уговорима признао је Александар француско право на Боку Которску и Јонска Острва. Јавни чланци су могли потпуно задовољити Турску: Русија се у њима обавезала да ће евакуисати Влашку и Молдавију, али је Наполеон усмено уверавао Александра да неће тражити стварну евакуацију.

По тајном Тилзитском уговору о дефанзивном и офанзивном савезу требало је да Русија посредује за мир између Енглеске и Француске, а Француска између Турске и Русије. Ако Енглеска не би склопила мир, огласила би јој Русија рат, а исто тако ако Турска не би могла да се споразуме о миру, споразумеле би се Француска и Русија да ослободе све провинције турског царства у Европи, осем Цариграда и Румелије, од турског јарма. Тако се Наполеон на изглед приклонио схватању које је имао руски цар о стању Турске, назвавши је „болесником на Босфору”.

Александар је приступио континенталном затвору противу Енглеске, али Наполеон му није уступио никакву накнаду на рачун Турске, него му је давао само тајна обећања против ње а да није ништа подузимао да се та обећања приближе остварењу. Он је држао Турску да му, као и Персија и Варшавска Војводина, могу послужити против Русије. Као савезник, он је намеравао више да Русију надзирава и омета у њеним амбицијама према Турској него да је помаже. Тилзитским уговором Руси су се одрекли својих аспирација на Средоземном Мору и евакуисали су Боку Которску и Јонска Острва. Крф је постао тада велико стовариште хране и муниције за евентуалне француске акције на Истоку.

Уз француско посредовање отпочети су преговори за склапање мира између Русије и Турске. Пре тилзитског мира одбила је Porta све покушаје Енглеске и Русије да је привуку на своју страну. Себастијани је утицао на њу у том смислу. Али, после тилзитског мира посла Наполеон ађутанта генерала Гијминоа да посредује да се склопи примирје између Турске и Русије у Влашкој. Примирје се заиста и склопи у Слобозији 24 августа 1807. Њим нису били обухваћени Срби. На накнадну руску интервенцију Турци су стварно обуставили непријатељства против Срба, али се нису хтели формално на то обавезати, јер нису хтели признати своје побуњене поданике као зараћену страну.

Александар је желео да задржи румунске дунавске кнежевине, али се о том није могао погодити с Наполеоном. Наполеоново „никада” које је изрекао против руских тежња за Цариградом и мореузима изражавало је традиционалну француску политику на Истоку, а тим се показало да је немогуће трајно зближење француске и руске политике на Балкану. Ипак, због непомирљивости Енглеске и због очекивања заплета у Шпанији, Наполеон је и даље покушавао да придобије Александра, набацујући му у писму од 2 фебруара 1808 идеју о једном великом походу руске, француске и аустриске војске преко Цариграда у Азију да би се сломио отпор Енглеске. То је био његов „велики план” или сан против Енглеске. Ни у том пла-

ну није давао Александру никакве наде на испуњење његових аспирација на истоку, него му је остављао могућност да се шири на северу према Шведској.

Кад је његова војна акција у Шпанији већ била на прагу, Наполеон је хтео да преговорима о Истоку изазове велике наде код Александра па да Русија својим пријатељством покрије леђа Француској док Наполеон буде заузет у Шпанији, а и да се тим надама Русија завлачи да не пожуре за то време поделу Турске. У том смислу тумачи и Талеран тај Наполеонов план.

У том циљу водио је Наполеонов амбасадор у Петрограду Коленкур преговоре с претставником руске владе Румјанцовом. Оба преговарача су лако пристајала да источни део Балканског Полуострва: Молдавија, Влашка и Бугарска припадну Русији, Босна, Албанији и Грчка Француској, а Србија и Македонија до Солуна Аустрији. Ипак је за Србију, која је већ оружјем извојевала и бранила своју слободу, Румјанцов упорно тражио самосталност и остављао ју је Аустрији тек као крајњу евентуалност. За Мореузе се нису могли никако погодити, него су оставили да се о спорним питањима споразумеју лично оба цара на поновном састанку.

Наполеон одлучи да пође у Шпанију, а да за то време ангажује Русију да одржава мир и ред у Европи. Да би се, ипак, обезбедио од саме Русије, потакнуо ју је да отргне Финску од Шведске, обећавши јој, неискрено, и своју војну помоћ. Осим тога, пожurio је да се, пре свог похода у Шпанију, састане лично с Александром, кога више није могао дуже да заварава обећањима. На владарском састанку у Ерфурту (27 септембра 1808), где су на сјајној претстави, у партеру владара, седела за Наполеоновим и Александровим леђима немачка четири краља и тридесет и четири кнеза, преговарала су два диктатора Европе о конкретним међусобним концесијама.

У конвенцији од 12 октобра пристао је с тешком муком Наполеон да Русија анектира Влашку и Молдавију, али да тај члан уговора држи у тајности да не би отерала Турску у наручје Енглеске, и да настоји

да те две провинције добије помоћу преговора. Осим тога, гарантовала су оба цара интегритет осталог турског подручја, дакле и Србије. Тако се и судбина крајњих области Европе, као Финске и Шпаније, преплела са источним питањем, а посредно и српско питање је било у тесној вези с великим европским сукобима поводом француског империјализма. Опет је позитивно решење српског питања било само један и то спореднији део у руским тежњама на Блиском Истоку. Иако руска компонента у великој европској политици није била најјача ни најодлучнија, нити је српско питање у њој било од прворазредног значаја за саму Русију, ипак је Русија била од пресудног значаја за повољан развој српског питања, јер је такав развој био у сагласности с посебним интересима једино Русије између свих великих сила. Од народне снаге и од руског утицаја на истоку зависила је судбина српског питања.

Русија и догађаји у Србији 1807—1812

После примирја у Слобозији од 24 августа 1807 однос Срба према Порти зависио је од руско-турских односа. Исто тако, кад је, по завршетку примирја, представљено ратовање и Руса и Срба против Турака, догађаји на српском ратишту били су у јакој зависности од руско-турских ратних операција.

Своју ратну акцију Срби су могли везати и везивали су само с Русима, али су политичку и дипломатску акцију покушавали проширити и добити помоћ од Аустрије и од Француске. И у том погледу остала је Русија једина сила која је имала политичких интереса да помаже Србе. Она је сарађивала и на њихову унутрашњем уређивању. По савету њеног министра спољних послова, Адама Чарториског, основан је 1805 Савет, који је био прва влада и уједно врховни суд Србије. Кад је остварен руско-српски савез, послали су Срби капетана Чардаклију, Аврама Лукића саветника и Јеремију Гагића, бившег земунског трговца, а тадашњег секретара Савета (који ће од 1815 по-

стати руски конзул у Дубровнику) у Влашку команданту руских трупа генералу Михељсону да уреде руско-српску сарадњу. Депутати су упознали у Букурешту Константина Родофиникина, који је раније био изасланик министра спољних послова при дунавској команди руске војске. Под његовим утицајем депутати затражише и постигоше да Русија пошаље Родофиникина као свог претставника у Србију (у августу 1807). Избор тог првог руског претставника у Србији није био срећан. Родофиникин је био пореклом Грк, а Грци у јавном животу и у јавним службама били су међу Србима омрзнати. Родофиникин је још уз то ступио у пријатељске везе с београдским митрополитом Леонтијем, такођер Грком, који својим држањем према Турцима није уливао Србима поверење, а још и русофилским старешинама који су били Карађорђеви супарници у власти. Родофиникин, Леонтије као и Ипсиланти нису били далеко од идеала фанариотских Грка: да се на Балкану створи грчко царство у које би ушле Грчка, Србија, Влашка и Молдавија. Родофиникин је добио задаћу да обавести владу о свима приликама, расположењу, потребама и везама Срба, да утврђује руски утицај међу њима и да помогне Србима у уређењу унутрашње управе. Као руски конзули у Јашу и Букурешту, као Санковски у Црној Гори, Мазуровски и Ивелић у Котору, Фонтон у Дубровнику и као Паулучи, тако је и Родофиникин у превеликој ревности настојавао да околне хришћане веже за Русију тешње него што су биле интенције руског цара и његове владе. Карађорђе је изразио своје осећање о доласку Родофиникинову речима: мени треба војска, а ње не видим. Међутим Турци су, ипак, из обзира према Русима одустали од навале на Србију и без формалног уговора.

После примирја у Слобозији покушала је Порта да се директно споразуме са Србима, па је у ту сврху, по њеној жељи, цариградски патријарх послао митрополита Аксентија у Београд да однесе поруке Србима (новембра 1807). Срби су, по савету новог руског команданта дунавске војске Прозоровског одговорили да ће примити султанов предлог ако турско-српски споразум буду гарантовале Русија и Француска. До слич-

ног резултата довео је годину дана доцније покушај Мустафа-паше Бајрактара, који је постао велики везир новог султана Махмуда II (1808—1839). Пошто су с Русима вођени преговори за мир у Паризу без наде на скори успех, Мустафа Бајрактар покушао је да се споразуме са Србима и да тако ослободи војску с тог фронта. Он повери преговоре видинском Мула-паши (октобра до децембра 1808). У ту сврху састао се видински митрополит Дионисије са српским изасланицима: београдским митрополитом Леонтијем, секретаром Савета Стеваном Живковићем и Родофиникином, који се прерушио као српски старешина. Споразум се поново осујетио на питању гаранције Русије и Француске коју су Срби безусловно тражили, истичући поносно своју војну снагу од осамдесет хиљада бораца. Прозоровски је наглашавао Србима да се не поуздају у споразум са Турцима, јер Турци заступају мишљење да их не обавезује никакав споразум који склопе са својим поданицима. Једино им Русија може зајемчити испуњење турских обавеза. Међутим, руску гаранцију може Porta примити само ако склопи с Русијом мир. Према том и решење српског питања не може се одвојити од преговора Русије с Турском.

Пошто су се преговори између Русије и Турске у Паризу завршили неуспехом (у јануару 1808), покушала је Русија да директно склопи мир с Турском после ерфуртског споразума с Наполеоном и у духу тог споразума који је држала у тајности. Као услов захтевала је да јој Турска уступи Бесарабију, Влашку и Молдавију, а да Србији даде унутрашњу аутономију према жељи народа и под заштитом Русије. У том смислу добио је упутства командант руске дунавске војске кнез Прозоровски. Он је онда потражио од Родофиникина подробнија обавештења о жељама и потребама Срба.

Родофиникин је одмах по доласку у Србију израдио у споразуму с Карађорђем и са старешинама један нацрт устава (у августу 1807), који није одобрио цар Александар, јер је у њему било установљено сувише велико мешање Русије у унутрашњу управу Србије. И нови Родофиникинов нацрт, који је Прозоровски са

својим примедбама послао цару (новембра 1808) цар није усвојио. Цар је одобравао основну мисао пројекта да једино Русија треба да има утицај у Србији, али је хтео да се то постигне поверењем и заједницом интереса Србије и Русије и уређењем које би сами Срби сматрали за најкорисније.

Међутим су аустриски агенти и многе народне старешине појачали неповерење према Родофиникину, те је оно захватило и Карађорђа. Зато је Карађорђе отпремио директно цару Александру изасланике: Ивана Југовића, секретара Савета, Павла Поповића, саветника, и свог личног секретара Јанићија Ђурића (крајем децембра 1808). Генерал Милорадовић их је упутио из Букурешта кнезу Прозоровском у Јаш. Прозоровски је објаснио Југовићу да Русија може, према тадашњој ситуацији, тражити за Србе само унутрашњу аутономију под руском заштитом, с обавезом за Србе да плаћају изванредан данак Турској. Доказивао му је да је немогуће постићи потпуну независност Србије, коју је Југовић тражио позивајући се на немеродавна обећања у прокламацији генерала Михељсона којом је позвао Србе на заједничку борбу с Русима, а и да су, и с војног и с дипломатског становишта, неостварљиве наде да се општим устанком ослободе Србија, Босна и Херцеговина, Црна Гора и Албанија и тако обнови српско царство.

Кад је дошла Прозоровском турска депутација за преговоре о миру, дошла је по његовој жељи и нова српска депутација да му даје потребна обавештења приликом преговора. У њој су били војводе: Миленко Стојковић, Милан Обреновић и Сима Марковић (у марту 1809). Пошто није било наде на споразум с Турцима, он их је вратио у Србију, давши им, по њиховој жељи, написмено оно што је казао и Југовићу и препоручивши им да буду спремни на продужење рата.

Док је ова депутација била у Јашу, покушао је Хуршид-паша да се споразуме са Србима, нудећи Карађорђу да га султан именује за кнеза Србије, али је Карађорђе одговорио да ће Срби примити оно што уговори главни командант руске војске у Јашу.

Кад је Турска 5 јануара 1809 склопила савез с Енглеском, захтевао је цар Александар ултиматумом од султана да отера енглеског посланика из Цариграда. Порта је одбила тај ултиматум и обновила рат с Русијом. После обнове непријатељстава Срби су повели општу офанзиву. Карађорђе је заузео вароши Сјеницу и Нови Пазар, али се јужна српска војска код Ниша морала повући после јуначке погибије Стевана Синђелића на Каменици. Због разливеног Дунава спречена је била руска офанзива, те су Турци снажно навалили на Србију и освојили су јаки положај код Делиграда. Карађорђе је дигао у војску све од 12 до 70 година, али су Турци продрли у Јагодину и у Пожаревац (до краја августа 1809). У тој невољи Карађорђе се обратио за помоћ не само Русији него и Аустрији и Француској. Међу старешинама је избила неслога и настало је бекство у Аустрију. Против Русије је завладао велико огорчење што не притиче у помоћ. У Аустрију су избегли и Родофиникин, митрополит Леонтије и војвода Петар Добрњац. Међутим је кнез Багратион, наследник кнеза Прозоровског који је тада умро, потукао Турке на Дунаву (10 септембра), освојио Исмаил и тим приморао Турке да повуку војску из Србије да би се бранили на Дунаву. Тим су ослобођени поседнути крајеви Србије.

Главни командант руске дунавске војске удаљио је, због жалба са српске стране, Родофиникина од српских послова, те је Родофиникин по повратку у Петроград, постао у министарству иностраних дела директор врло важног азиског департмана, у чијој надлежности су били и балкански послови.

Наследник графа Багратиона у команди дунавске војске граф Каменски послао је генерала графа Цуката с руским трупима у Србију (17 јуна 1810). Победа уједињених Срба и Руса над Хуршид-пашом код Варварина (8 септембра 1810) подигла је јако дух српске војске и привукла поново све старешине, осем Карађорђа и Младена Миловановића, у руску странку. Руске присталице осуђивали су Карађорђеве везе с Аустријом и Француском. Под њиховим утицајем закључила је скупштина старешина да пошаље руском главном коман-

данту у Влашкој као депутате: Доситеја Обрадовића, и војводе Миленка Стојковића и Милана Обреновића, да моле да Руси поставе сталан гарнизон у Србији и да помогну да се уреди стална управа у Србији. Да би онемогућили утицај руске странке, Карађорђе и Младен натерали су скупштину старешина (у јануару 1811) да место савета установи владу и велики суд. Војводе Миленко Стојковић и Петар Добрњац одбили су да приме министарске положаје, који би им зависили од Карађорђа, па их је Карађорђе прогнао из земље. Тај расцеп међу старешинама ослабио је и политичку и војну отпорну снагу Србије.

Међутим је цар Александар очекивао скори сукоб с Наполеоном, па је покушао привући Аустрију, нудећи јој да узме Влашку, Молдавију и Србију, али узалуд (фебруара 1811). Он је журио да натера и Турску на мир. Наследник оболелог генерала Каменског Кутузов успео је да опколи војску великог везира код Рушчука и доцније је зароби. Турци су одмах повели преговоре о миру, али су дуго и упорно одбијали руске услове. Подржавала их је Француска и Аустрија на дом на скори рат Наполеонов против Русије.

Европска политика Русије као и других сила била је одређена односом према Наполеону. Због Наполеонова спремања на поход против Русије, Русија пожури да склопи мир с Турском, а и Турска се хтела користити том приликом, не могући очекивати никакве значајније користи од даљег продужавања тешког рата, макар и упоредо с припреманом француском навалом на Русију. С попуштањем обеју страна закључен је најзад Букурешки уговор о миру (16/28 маја 1812), управо пред Наполеонову провалу преко руске границе.

Политика Наполеона I према Србији

Наполеон је у овом периоду морао оставити непокорену Шпанију и доћи да води нов рат с Аустријом. Победивши Аустрију, отргнуо је од ње шенбрунским или бечким миром (14 октобра 1809) поред осталог: Истру, западну Корушку, Крањску и Хрватску с

десне стране Саве до ушћа Уне. Те ново освојене земље спојио је с Далмацијом у засебну управну целину: Илирске провинције. Тако је он обухватио турску Босну с јужне, западне и северозападне стране и развио је јаку политичку и трговачку активност на Балкану.

Неуспеси и тежак положај у 1809 години утицали су на Србе да су се обраћали за помоћ на све стране: Русији, Аустрији и Француској. Карађорђе понуди Аустрији и Француској, тајно свакој напосе, да ће примити њен протекторат само нека му даде војну помоћ против Турака. Карађорђе је свакако морао такву понуду сматрати као велику жртву од стране Срба, али те велике силе нису је могле прихватити као неки добитак од значаја, јер је био скопчан с многим опасностима и с несразмерним жртвама. Наполеон није држао да му је у интересу да отуђи Турску због Срба, иако је високо ценио њихову војничку вредност.

Држање Наполеона I према Карађорђеву устанку било је одређено његовом политиком према Турској, Русији и Аустрији, али највише интересима које је имао у супарништву с Русијом. У то време он је настојао одржати свој утицај на Турску, али је, по потреби, чинио и Аустрији и Русији, на њен рачун тајна обећања. Када је Карађорђе послао свог изасланика Рада Вучинића (1809) да потражи од њега помоћ и заштиту, Наполеон није обећао ништа одређено, али је задржао Карађорђевог изасланика кад је дошао у Париз и издржавао га је (1810—1814).

Ослободилачке тежње Карађорђеве Србије нису се слагале с Наполеоновом политиком на Блиском Истоку. Наполеон није могао вршити повољан утицај на решавање српског питања. Зато ни његов слом није имао непосредног утицаја на судбину Србије, као што је имао на државе које је он створио и подржавао. Судбина Србије остала је везана за перипетије руске политике на Балкану.

Поред политичког, Наполеон I имао је и јак привредни интерес на Балкану, јер је сада француски промет с Истоком (са Смирном) ишао копном преко Балканског Полуострва, на линији Солун—Скопље—Приштина—Пљевља—Сарајево—Травник—Костајница. Туда

је највише преношен памук с Истока и отпремана пошта. Француска и Аустрија основале су конзулате у Травнику. Француска је одржавала тај конзулат 1793—1797 и 1806—1815. За време Наполеоново водио је послове конзулата генерални конзул Давид (1807—1814).

Политика Аустрије према Србији после Шенбрунског мира

У најтежем часу по Аустрију уочи Шенбрунског мира, прихватио је Метерних кормило аустриске спољашње политике из Стадионових руку. Он је затекао у политици према Србији тежње војних кругова да мирним путем добију у руке Београд. Та политика надвојводе Карла преко Симбшена завршила је при првом покушају (фебруара до јуна 1808) неуспехом. Према новим Карађорђевим понудама од 1809 заузео је Метерних негативан став. Он је изражавао уверење да Србија може припадати само Турској или Аустрији, али у тадашњим тешким приликама није се требало због ње завадити и с Турском и с Русијом, него измирењем завађених страна одгодити решавање тог питања за време згодније по Аустрију. У том смислу утицао је он преко званичних органа на српске старешине и на Порту, а преко тајних изасланика на српски трговачки staleж и ниже класе народа да се створи расположење за споразум. Ублажење извозних забрана оружја, муниције и хране, и намера да постави у Београду аустриског конзула или агента, требало је да ојача поверење Срба и да служи утврђењу аустриског утицаја. Кад су се Срби показали упорни, забрањено им је набављање пушчаног праха, олова и оружја у Аустрији. Државна канцеларија, која је управљала спољашњим пословима, обавестила је војне власти да тада за Аустрију није повољно да, према српској понуди, поседне тврђаве у Србији и да не треба много веровати понудама Срба да се покоре Аустрији, јер они то говоре и у Петрограду и у Паризу, а вероватно нигде с тим не мисле озбиљно. У том смислу Аустрија је одбила понуде које јој је донео у Беч српски изасланик Југовић од стране Карађорђа

и Савета. Цар Франц је још више него Метерних ограничио политику Аустрије према Србији на пасивну улогу. Али, кад су се почели ширити гласови да ће руске трупе посетити Београд, Аустрија је размишљала о плану да предупреди ширење руске власти на десној страни Дунава тим што би сама посела Београд.

Експанзивне тежње према Балкану увек су биле живље у аустриским војним него у дипломатским круговима, па су се зато војни кругови увек према српским устаницима држали пријатељскије него политички фактори. Кнез Шварценберг је желео да Аустрија у споразуму с Наполеоном добије накнаду на рачун Турске. Један мемоар Радецког, доцније прослављеног војсковође, из марта 1810, изражавао је мисао да је Дунав жила куцавица Аустрије и основица њеног војничког и политичког система и да би се помоћу француског савеза могле, између осталог, добити Србија, Босна, Влашка и Молдавија.

Свесна војничке и финансиске немоћи и политичке усамљености, аустриска дипломатија настојавала је да одржи престиж Аустрије и заштити интересе на Дунаву дипломатском вештином, падајући при том у пуге жеље, као на пр. да Порта сама затражи аустриско посредовање за мир с Русима, или да се Наполеон наведе, „а да то и не опази“, да предложи да Аустрија узме у руке одбрану заједничких француских и својих интереса на Дунаву против Русије.

Прелазак руских трупа у Србију (у јуну 1810) јако је узнемирио Аустрију. Она се колебала између најпротивречнијих тежња. Најпре је због српско-руске сарадње забрањен сваки извоз у Србију. Затим је, од страха да ће се том мером Срби потпуно отерати у наручје Руса и да ће и аустриски извоз страдати, та забрана ограничена само на ратне предмете.

Аустрија је тешко осећала ширење руског утицаја у дунавским областима. Наполеон је Метерниху изјављивао да се он, према ерфуртском уговору, не може противити руској власти на левој обали Дунава, али да неће трпети то ширење на десној обали, нити руски протекторат над Србијом. Препоручивао је да Аустрија препадом или предајом од стране Срба поседне Бео-

град. Изјављивао је да сматра само као корист ако би Србија дошла под аустриски протекторат, али не у аустриски посед, јер би у овом последњем случају Аустрија довела Србе да се туку против њега. Наполеон, који је осетио војничку вредност српских граничара, знао је оценити и значај војне снаге Срба из Србије.

Метерних је био мишљења да се Аустрија мора „са свом силом и отворено одупрети тој тако несрећној узурпацији Русије против аустриског најсигурнијег и најбољег суседа (Турске)“. Био је спреман да се удружи с опасним пријатељем Француском, ако би она хтела војнички помоћи Аустрију да спасе леву дунавску обалу. Он је хтео отворено посредовати између Порте и Срба да би добио мир на граници и да би спречио ширење руског утицаја у подунавским областима. За посредничке услуге надао се добити Београд. Ту окупацију је мислио приказати Порти као да тим Аустрија хоће да претекне Русију и помоћу тога да оснује свој утицај на преговоре. „Ми морамо ту важну покрајину сматрати као нашу за све будуће случајеве“.

Радећи на оснивању свог утицаја у Србији, Аустрија је именовала потпуковника Паулића за конзула у Србији и израдила је чак један пројект за уређење Србије под влашћу Порте, какво би било најзгодније и најкорисније с погледом на Аустрију. У опширној инструкцији за Паулића види се програм аустриске политике према Србима. Ту се истичу као главни пороци Срба неверство и грабежљивост и препоручује се опрезност против њихове подмуклости. Вођи су залуђеном народу натурали своје планове о независности и обнови старог српског царства. Чак се тако далеко ишло да је један од тих занесењака, тадашњи командант Београда, јавно рекао да се с новим царством морају ујединити Срем и сва једноверна браћа у Славонији и Банату. Као доказ да уз те идеје пристају аустриски Срби, наводили су се у тој инструкцији угушени немири у аграрној Тицановој буну у Срему (крајем марта 1807) и политички покрет међу Србима у Банату да се уједине са Србијом и обнове стару српску државу (средином јуна 1808).

Заиста је било занесених вођа у Србији који су, као Станоје Главаш крајем 1807, озбиљно предлагали да се упадне у Аустрију. Али, Карађорђе је својим реалним погледима пресекао те све фантастичне жеље, премда је подвлачио да се не разуме у политику него само у ратовање. Он је с правом захтевао да се сва пажња концентрише на ослобођење српских земаља од Турака, а да се уједно не изазива непријатељство Аустрије, па можда и Француске. Опоменуо је Совјет врло „убедљивим” разлозима: да се у тој политици не заведе користољубљем, јер ће сваког таквог совјетника обесити пред његовом кућом.

У инструкцији Паулићу образложена је важност Београда за Аустрију, што не само влада источном трговином за Аустрију и пловидбом на Дунаву и Сави и делимично на Драви и извозом жита из Баната у унутрашњост аустријских држава и понајвише Савом у суседни Илирик до Јадранског Мора, него што би посед те тврђаве могао да учини Аустрију судијом у српско-турском спору. Требало је да конзул настојава да склопи Србе да из властите побуде замоле Аустрију да заузме Београд. Ако би Срби у преговорима тражили новаца, оружја или муниције, требало је да конзул то на згодан начин одбије и да објасни Србима да при овом заузимању Београда стварно добија српски народ а не Аустрија. Наравно, природни здрави разум слободољубивих Срба није могао схватити своје интересе на тако сервилан начин.

Да се не би постављање аустриског конзула тумачило као формално признање српског Савета као законите власти, што су аустријски непријатељи заиста и претставили тако код Порте, то министар није дао конзулу никакво писмо за српски Савет него је требало само да му фелдцајгмајстер Хилер, славонски командант, даде писмену препоруку.

Даље је наређено конзулу да се особито држи Карађорђа, јер је дотад он показао највише привржености Аустрији, али да не треба да занемари ни друге старешине, него да се тачно обавести који од њих припада француској, а који руској странци.

Порта се жалила што се одржавају трговачке везе са Србијом. Пред њом је увек Аустрија порицала да постоји такав трговачки промет и признавала је да можда има криумчарске трговине. Али, аустријском пограничном становништву били су потребни многи трговачки артикли из Србије: стока и сточни производи, коже, восак и лој, а Србима, због њихове неразвијене пољопривреде, жито из Баната и Срема, а, сем тога, требало је тим саобраћајем одржавати добро расположење Срба према Аустрији. У тим пословима требало је убудуће да се Срби обраћају конзулу место директно генералима командантима у Банату и Славонији.

Карађорђе и Савет нису се, наравно, могли уверити да је таква аустријска политика у њихову интересу. Њима је требало стварне помоћи. Та им је могла тада доћи само од Руса. Зато нису хтели да ту стварну помоћ осујете подозрењем које би изазвали код Руса ако би примили аустриског конзула, па су одбили да га приме и изјавили су да им Аустрија може стварно помоћи једино ако им даде војника. Сасвим је достојан пандан аустриској аргументацији Карађорђево извињење које је наводио као један од разлога што одбија ту царску милост, наиме, што му је непознато како се исказују почести конзулу, па се боји да се не огреши код Њ. Величанства. Али, навео је и озбиљан разлог: да га непријатељска сила гони да одгоди до бољих времена све ствари које не спадају у рат.

Порта се није противила да се постави аустријски конзул у Београду, али је била против тога да Срби држе свог претставника у Бечу. Изјаву Аустрије, пак, да ће претећи Русе и посетити Београд у корист Турака, дочекала је Порта с одговором да ће то сматрати као повод за рат. У исто време одбила је предлог Аустрије да Србији да повластице сличне влашко-молдавским под гаранцијом Аустрије. Порта није хтела да омогући Аустрији у Србији ону улогу какву је имала Русија у двема румунским кнежевинама.

Тако је Аустрија претрпела неуспех и код Срба и код Порте у покушају да је позову као арбитра и да јој зато чак даду у руке Београд, кад она, после пораза у борби против Наполеона, није могла своју ди-

пломатију подупрети војним притиском. Због неуспеха према Србима замењен је Симбшен фелдцајмајстером Хилером у петроварадинској генералној команди. Паулић је добио тајну мисију да извештава из Земуна, па је наскоро постављен за конзула у Травнику.

Ни Хилер се није показао дораслим за поверену му задаћу ни за кривудава путеве Метернихове политике. Он је Карађорђу писмено нотификовао да је примио дужност, а једној српској депутацији давао је савете како ће постићи аустриску заштиту. То је могло компромитовати Аустрију код Порте, Русије и Француске, па му је навукло Метернихову осуду. Кад код Срба није постигао жељени резултат, Хилер је предлагао да се забраном извоза и глађу Срби натерају на покорност. Тај војнички прави пут није одговарао интенцијама Метерниха, који се није хтео да замери ни на једној страни. У свима инструкцијама о овом предмету понавља се као рефрен мисао да сав рад и држање треба удесити тако како се не би аустриска влада изложила ни у ком правцу. Хилеру и Паулићу наређено је да се држе пасивно и да саветују Србима да се што пре потчине власти законитог господара.

Аустриски интернунције Штирмер одржао је с реис-ефендијом 25 новембра 1810 конференцију о аустриском предлогу: да се успостави мир у Србији и да се заштите становници од тлачења. И султан се у том смислу обратио цару Францу. Али, ствар се разбила на жељи Порте да је Аустрија енергично помогне и на одбијању турских предлога које је цар Франц још и саопштио цару Александру. Неуспех овог аустриског посредовања у којем је султан био лично ангажован, уздрмао је аустриски углед у Цариграду. Тешко је било остварити Метернихову жељу да одржи утицај на Истоку само дипломатском акцијом, иза које није стајала никаква одлучност да се по потреби та акција помогне и ефикаснијим мерама. Порти је требало веће помоћи него што је доносила Метернихова пасивна жеља да се на Истоку поврати мир са што мање турских губитака.

У исто време косила се та Метернихова жеља за миром на Истоку с француском жељом да Русија буде

што дуже заузета ратом, а тада се Метернихова европска политика оснивала на пријатељству с Наполеоном, коме је дата царева кћер Марија Лујза за жену. Метерних је зато објашњавао своју источну политику у Паризу тако да он потстиче, додуше, Русију на мир, али да Порти саветује непопустљивост. Он је, заиста, саветовао Порти да не уступи Русији дунавске кнежевине, јер ће Русија морати склопити мир због страха од скорог прекида с Француском.

У једној инструкцији из јануара 1811 за интернунција у Цариграду изнесени су разборити, готово метерниховски погледи и рационалан програм за решење српског питања према интересима Турске, а према реалним могућностима: Аустрија би могла очекивати успех од свог посредовања, ако би Срби изгубили наду да ће с руском помоћи постићи крајњи циљ: самосталност и независност, или да ће се моћи одупрети продирању турске војске, те ако би тада пристали да се врате у поданички однос према Порти, под условом да се осигурају од тлачења и да се сва давања од знамета, тимара, мукада и вакуфа претворе у један данак који би сами Срби скупљали и предавали београдском везиру годишње у готовом. Баш тлачење турских пореских чиновника сматрано је у тој инструкцији као повод устанку. Самим обећањима Порта неће моћи више уклонити неповерење Срба. Може Србију војнички опустошити, али за будућу сигурност и добро турске царевине није свеједно на који ће начин и у којем стању доћи до поновног поседа Србије. Многу је државу упропастило то што се држала старих начела, па је при употреби пропустила да води довољно рачуна о свим промењеним приликама времена.

Метерних је неуморно понављао Порти да је његов циљ једино да својим посредовањем пожури повратак Србије под врховну власт Порте, да би се, и у аустриском интересу, вратио мир на том делу аустриске границе, мир који јој је тада више него икад био потребан, кад је већина других трговачких излаза била отежана и кад је Србија тада била једно од главних тржишта за аустриску робу.

Аустрија против руске експанзије на Дунаву

Колико је Метерних сматрао важним да спречи руску експанзију у дунавским областима у то време, види се из његова одговора Шувалову кад му је саопштио да Русија намерава да припоји Влашку и Молдавију, а да српском народу даде гаранције његових права, стварно протекторат. Тада је Метерних одговорио: „У том случају требаће Вас тући“.

Кад је Шувалов позивао Аустрију да склопи с Русијом дефанзиван савез, одговорио је Метерних да не може бити ни говора о савезу између Русије и Аустрије, док се Русија не одрече освајачких намера у Турској.

Метерних је избегавао да се заплете на овом као и на каквом другом мање важном питању, јер је повраћај старих државних граница и међународног положаја, а и опстанак Аустрије зависио само од крупних европских односа у вези с победом или поразом Наполеона. Због тога је оставио мисао о поседују Београда. Кад су Руси послали посаду у Београд (у јануару 1811), Метерних је употребио само дипломатске мере против тога, премда су војни кругови, с Радецким на челу, сматрали губитак Србије тежим од губитка Нидерландије.

То утврђивање руског утицаја на десној страни Дунава узбудило је јако и Аустрију и Француску и приближило их јаче једну другој. Цар Александар је умиривао цара Франца уверавањем да су то само пролазне војне мере, покушавао га је придобити бар за неутрално држање у будућем француско-руском рату. Најзад је писмом од 8 фебруара 1811 нудио цару Францу Влашку и Молдавију до Серета и Србију, али Аустрија је остала на заузетом становишту.

Аустриско-француски савез

Кад је већ само зима делила Наполеона од похода на Русију, прихватио је цар Франц и мисао о савезу с Француском (у новембру 1811). Наполеон је тражио од њега да не остане неутралан него да му даде једну

помоћну војску, а као резултате рата сматрао је, између осталог, Молдавију, Влашку и Србију као „аустриске покрајине“, а Дунав као аустриску реку. Галицију је Аустрија могла задржати, а Илирију је требало да пре или доцније добије. Али, у преговорима с кнезом Шварценбергом одбио је војвода од Басана аустриске аспирације на Илирске Покрајине, јер су од велике важности за француску трговину, особито због континенталног затвора. Ипак је у уговору о савезу од 14 марта 1812 пристао на могућност замене једног дела Галиције за еквивалент у Илирским провинцијама. У члану 6 уговора гарантован је интегритет Турске и одређено је да ће се Порта позвати да приступи овом савезу (чл. 9 тајног додатка).

Примивши гаранцију за интегритет Турске, Метерних је колебљиву аустриску политику од почетка српског устанка вратио на старе чврсте темеље из доба Марије Терезије. На тим темељима остала је, углавном, аустриска политика до краја обе царевине.

У исто време осигуравао се Метерних и код Русије, обавештавајући је о савезу с Наполеоном и гарантујући јој да ће аустриске трупе оперисати само према Буковини.

Став Порте према француско-руском сукобу

У духу новог савеза с Француском, Метерних је позивао Порту да одбије руске понуде за мир и да комбинује војну акцију с аустриско-француском. Порта није послушала аустриско-француске савете, не видећи да од жртава за те две силе може ишта добити. Напротив, она се бојала да ће Аустрија тражити накнаду на Балкану за Галицију која је неминовно морала припасти Пољској, кад је Аустрија ступила у ратни савез с Француском за обнову те државе. Порта се бојала да се најзад те три хришћанске државе не измире на њен рачун, на основу поделе турске царевине. Сем тога, Порта није хтела да навуче на се последице непријатељства с Енглеском, руском савезницом у новом рату. Не видећи никакве користи за се да се изложи жртвама било

за једну или за другу страну, Порта није попустила ни Француској ни Енглеској од своје одлуке да у француско-руском рату остане неутрална. У обрачунавању између Европе и Наполеона Турска није могла никако постати равноправан учесник у подели плена, али је врло лако могла постати објект за трансакције међу силама. Зато се она после Букурешког мира повукла и са стране је пазила да заштити оно што поседује и користила се општом забуном Европе да поврати Србију, коју је била изгубила.

Решење српског питања у Букурешком миру између Русије и Турске

Букурешким миром од 16/28 маја 1812, који је закључила с Турском управо пред Наполеонову провалу преко руске границе, Русија се морала ограничити у свима својим захтевима. Добила је Бесарабију с Прутом и дунавским рукавом Килијом као границом. Потврђене су привилегије Влашке и Молдавије. Уговорена је амнестија за учеснике рата, па и за Србе. Чланом VIII регулисан је положај Срба. Порта је добила право да поседне тврђаве у Србији гарнизонима, а Србима је обећала иста права која уживају њени други подници на острвима Архипелага и у другим областима. Поред тога, оставила је њима управу унутрашњих послова земље, обећала је да ће им ударати умерене порезе и да ће их примати непосредно од њих и обавезала се да ће за ту сврху издати потребну уредбу у споразуму са српским народом. Војна евакуација крајева које је требало вратити Турској, уговорено је да се проведе за три месеца.

Важност Букурешког уговора лежала је у том што је Порта признала неку самоуправу Србије у једном међународном уговору и што је тим Русија стекла формално право да се меша у однос Срба према Порти. Прве три године Русија није могла одлучније применити то своје право, јер је била заузета ратом и изгеном Француза са своје територије (1812), а затим учествовањем у европској коалицији која је рушила На-

полеонов империјализам и проводила реконструкцију Европе (1813—1815).

Порта се користила заузетошћу Русије и других европских сила у тешкој борби с Наполеоном да покори Србе.

Турска војска успела је да савлада отпор Срба и да окупира Србију (1813). Карађорђе и већина народних вођа побегоше у Аустрију. Турци су робили, пљачкали и свестили се Србима. Али, кад дође глас о Наполеонову поразу код Лајпцига, настојали су да попустљивошћу умире народ и да врате избеглице на њихова огњишта. На то се народ и заостале старешине предадоше. Милош Обреновић би именован обор-кнезом рудничке нахије.

Аустрија је, у смислу својих уговора с Турском, удаљила од границе Карађорђа и избегле старешине и интернирала их у унутрашњости државе, па их је доцније пустила да се, по својој вољи, иселе у Русију. По истом праву одбила је све Портине захтеве да јој преда бегунце.

III. Стварање аутономије Србије с помоћу Русије за време Милоша Обреновића

Између првог и другог устанка (1813—1815)

Београдски везир Сулејман-паша примењивао је релативну благост према Србима, док је успео да велике масе бегунаца врати из Аустрије на њихова огњишта. Али, после је пустио маха својој мржњи на Србе.

Порта се сад бојала аустриско-руске навале, а и Срби су рачунали с њом и били су готови да се придруже Аустрији против Турске. Турске репресалије и наде Срба на скори рат изазваше Хаџи-Проданову буну 1814 године. Милош је држао да је незгодно време за буну, те помогну да се буна угуши, а Хаџи-Продан пребеже у Аустрију. Турци заведоше тада још јачи терор.

Кад су удружене европске силе победиле Наполеона и састале се на конгресу у Бечу да уреде европске прилике, достигла је тим Метернихова Аустрија врхунац угледа и утицаја.

Аустрији је конгрес вратио не само изгубљене територије него и хегемонију у Италији и Немачкој. То је био претежак терет за слабе моралне и за исцрпене материјалне снаге хабзбуршке монархије, те је она морала задржати своју конзервативну политику на Истоку.

Резултати Бечког конгреса донели су максимум који је Аустрија могла добити и одржати. Доцнији Метернихов рад у његову дугом периоду управљања спољном политиком Аустрије (до 1848) показао је да је Метерних збиља сматрао те добитке за дуг период времена као максимум аустриске експанзије.

Због тога што је, тим стицајем прилика, Аустрија на Бечком конгресу проширила своју власт и свој престиж више него што је одговарало њеној стварној снази, што јој положај у Италији и Немачкој, а наскоро и у Угарској, није био јако чврст, избегавао је Метерних сваку јачу акцију у спољној политици, особито на Истоку, где би њом морао доћи у сукоб с моћним реакционарним савезником царем Александром.

Против турских насиља у окупираној Србији обраћале су се преостале народне старешине преко емиграната на Русију. У име Срба послат је прота Матија Ненадовић у Беч да код конгреских сила изрази посредовање за Србе. Он предаде молбу руском и аустриском цару, пруском краљу и енглеском принцу регенту. Цар Франц примио га је у аудијенцију и обећао му је да ће се пријатељски заузети код султана за Србе, али је држао за незгодно да њихову ствар препоручи султану у име конгреса. Он је упутио српску молбу интернунцију Шримеру у Цариград да настоји код Порта издејствовати да обустави свирепства у Србији.

Пруски државни канцелар Харденберг саветовао је да буду мирни, обећао је да ће се заузети, али није очекивао какав успех због лабавих пруских веза са Портом. Погледи туркофилске Енглеске слагали су се с аустриским погледима о Истоку. Обе силе желеле су да Конгрес зајамчи интегритет Турске. Српским депутатима дао је енглески одговор ађутант лорда Кастреа који је одбио свако мешање у унутрашње односе Турске и препоручио им да се обрате аустриском двору.

Цар Александар се држао с почетка у позадини, хотећи да најпре српским молбама и извештајима о турским недељима створи у крилу конгреса расположење за своју акцију, којом би тражио протекторат над православним хришћанима у Турској. У фебруару 1815 упути он члановима конгреса циркуларну ноту у којој је указивао на турска свирепства у Србији, на потребу да се спрече и истицао је да хришћанска вера и правни разлози налажу силама да се заузму за хришћане, а првенствено њему као природном заштитнику једноверних православних Срба. Том нотом је Александар имао циљ да у име Европе добије мандат да штити хришћане

у Турској. Тај његов циљ био је у опреци с аустриско-енглеским погледима. Та два супротна гледишта најодлучнијих европских сила онемогућила су да се уопште ишта реши о Истоку, који и иначе није спадао у програм Конгреса, јер ту Наполеон није извршио важнијих промена. Повратак Наполеонов с Елбе и очекивање нових борба с њим онемогућили су и сваку енергичнију директну и одељену акцију Русије код Порте.

Други српски устанак и Русија

Турска насиља и опасност по живот народних старешина дадоше повод за други устанак под вођством Милоша Обреновића (у априлу 1815). Устаници ступише у савез с Портиним одметницима у Ада-Калу, браћом Реџеп-аге, који је погубљен на заповед Портину 1814 године, те су тако били заштићени са североисточне стране. Порта посла на њих војску од Босне под Хуршид-пашом, покоритељем Србије из 1813, и од Ниша под Марашли-Али-пашом. Међутим је Наполеон био поново савладан, а Русија је енергично интервенисала у Цариграду и окупљала војску на граници. То је утицало на Порту да потражи миран пут за решење српског питања. Милош се користио том ситуацијом, истичући да се народ не буну против султана него против насиља Сулејман-паше и послао је депутацију у Цариград. Он искористи и суревњивост између Хуршид-паше и Марашлије и склопи с овим другим усмен уговор о примирењу и самоуправи Србије, с турским пашом у Београду и с турским гарнизонима у градовима. Марашлија постаде везир у Београду место Сулејман-паше, а Милош врховни кнез.

Милош се посве наслони на Русију, а ова се енергично заузео за Србе у Цариграду. Милош је настојао да преговорима и са дипломатском помоћи Русије утврди и прошири аутономију Србије. Руска савезница Аустрија није га помогла, али га није могла ни ометати.

Русија је послала посланика Строганова у Цариград (1816) и овај је енергично тражио извршење букурешког уговора о Србији, Влашкој и Молдавији.

Због таквог држања Строганова Порта остави Србе на миру и престаде им тражити да предаду оружје. Порта је развлачила преговоре с Русијом и са Србима све до 1820. Те године посла она ферман којим им је потврђивала нека права, али Милош одби ферман, како му је и Русија саветовала и посла велику депутацију у Цариград с упутствима да склопе погодбу с Портом (1820). Требало је да депутација тражи наследно кнежевско достојанство и важнија права која имају Архипелашка Острва, Влашка и привилегисане друге области.

Али, поводом грчког устанка (1821) Порта интернира српску депутацију и, не прихвативши руски ултиматум, пусти да Строганов прекине дипломатске односе и отпутује с посланством из Цариграда.

Аустрија према Турској од другог српског до грчког устанка

Друга најзаинтересованија сила, после Русије, Аустрија држала се пријатељски према Турској. Порта се ипак бојала заједничке акције Аустрије и Русије, а и вођи другог устанка храбрили су народ лажним обећањима да ће им помоћи Аустрија и Русија. Неповерење Порте према свима хришћанским силама појачало се кад је образована Света алијанса и кад су Јонска Острва стављена под енглески протекторат.

Метерних је умиривао Порту, забрањивао је проти Матији Ненадовићу да на аустриској територији ради као српски посланик и објашњавао је Дворском ратном савету да су неискрене понуде Срба да се покоре Аустрији, јер су их они увек стављали пред какву непосредну опасност од Турака, а кад би опасност ишчезла, заборављали су на те понуде. Он је избегавао свако компромитовање код Порте. Уклањао се и сваком заплету због разривених финансија и слабе војне спреме.

Метерних је узео писани и компромисан став у питањима Блиског Истока и оставио је Србију њеној судбини. Милош је реално схватио аустриски став, па није своје наде ни везао за Аустрију, него за Русију. Ратови с Француском, Бечки конгрес и Света алијанса

учинили су Русију важним фактором целокупне европске политике. У тој политици она је, после Наполеонова пада, често наилазила на отпор Енглеске и на кочење од стране своје реакционарне савезнице Аустрије. Аустрија је желела споразум међу силама, да се спречи мешање Русије у унутрашње послове Турске и да се осигура мир који је био потребан трговини.

Милош није очекивао да може дипломатску ситуацију и став Аустрије обрнути у српску корист молбама и апеловањем на човечанске осећаје и неискреним обећањима него је држање Србије прилагодио дипломатској ситуацији па је политичким средствима, а не ратовањем, тежио да постигне свој циљ. Такав мирољубиви метод је одговарао и аустријској конзервативној политици, па није давао повода за сукобе с Аустријом.

Грчки устанак и српско питање

Кад се први пут залепршала француска тробојна застава слободе у грчкој области Јонских Острва, настало је врење међу грчким родољубима и пробудиле су се велике наде. Песник Рига од Фере пошао је да развије акцију у Грчкој, али га је Аустрија ухватила и предала београдском паши, те га је паша погубио (1798). Тај покрет није се могао наставити, али је успех српског устанка храбрио на акцију. Корфанац Каподистрија, претставник Русије на Бечком конгресу, помагао је културне и националне тежње својих земљака. У Одеси је основано политичко револуционарно удружење хетерија филика (пријатеља) по примеру карбонара и других тајних друштава која су тада, у време реакције, процветала. Та организација окупи Грке по Влашкој и Молдавији и рашири се међу Грцима по осталим турским провинцијама. Хетерија увуче у јужној Русији и Карађорђа у своје коло. Далеко од домовине, Карађорђе је био изгубио осећај за стварност у Србији и схватање за њену нову унутрашњу и спољашњу ситуацију. Хетерија задоби Карађорђа за план да из Србије подигне устанак хришћана у Турској, који би донео слободу Грцима и другим хришћанима. Али,

кад је Карађорђе дошао с том намером у Србију, убијен је по наредби Милошевој (1817).

Хетерија је наставила своје револуционарне припреме па је, најзад, избио устанак у Грчкој који ће потрајати осам година и донети ослобођење Грчке (1821—1829).

После смрти цара Александра повео је његов наследник Никола I (од децембра 1825) одлучнију политику. Он је изишао у сусрет жељи сила да одвоји грчки устанак као питање од општег европског интереса од руских захтева који су се оснивали на уговорима с Турском. Тако је он ултиматумом захтевао од Порте да врати Влашкој и Молдавији стање какво је било пре 1821 године, да пусти на слободу српску депутацију коју је затворила приликом устанка Грка, да начелно пристане да у договору са српским народом уреди привилегије које су му обећане и да одреди пуномоћнике који ће с руским пуномоћницима склопити дефинитивну погодбу о свима питањима о којима је преговарао Строганов од 1816 до 1821.

Међутим је постигнут у Петрограду споразум између Велингтона и Неселродеа и утврђен у т. зв. Петроградском протоколу од 4 априла 1826 о решењу грчког питања врло широком аутономијом Грчке.

Комбинујући своју акцију с енглеском, надао се цар Никола да ће лакше остварити своје тежње, основане на Букурешком уговору, и утицати на решење грчког питања. И Русија и Енглеска увиђале су да не могу свака својом посебном самосталном акцијом постићи у целини своје циљеве и спречити туђе, па су се споразумеле.

Аустрија и остале силе саветовале су Порти дапусти, само да не би дошло до рата, те Порта прими руске услове (маја 1826). Султан Махмуд II примио је руске услове, јер му је требало времена за реорганизацију војске, с којом би се одлучније могао одупрети руским намерама у дунавским кнежевинама и у Грчкој. Он укину 1826 јањичарску војску и уведе ново уређење и вежбање војске по европском узор, а буну јањичара у Цариграду угуши у крви. Отпор у другим крајевима, као у Једрену, Халепу, Ерзеруму и Босни сломљен је

смакнућем главнијих вођа отпора. Турска је морала уништити стару јањичарску војску да би могла створити нову модернију.

Кад је Турска тако остала без старе војске и док још нова није била организована, Русија се користила том слабошћу Порте и својим споразумом с Енглеском, па је натурила Порти своје тумачење Букурешког уговора у Акерманској конвенцији од 7 октобра 1826, коју је Порта закључила да би одговорила примљеној обавези из ултиматума, а и да би добила времена.

Акерманском конвенцијом потврђене су све одредбе Букурешког уговора од 1812, све привилегије Влашке и Молдавије и, у члану 5, све обавезе Порте према Србима из члана 8 тога уговора, па према том и обавеза да Порта са српским изасланицима уреди мере које ће осигурати Србима уговорене користи. Обавезала се да ће тај споразум са српским изасланицима уредити и објавити хатишерифом у року од 18 месеци и да ће тај хатишериф саопштити руском двору. Требало је да хатишериф чини саставни део ове конвенције, тј. да буде под гаранцијом Русије, па према том да и уређење и права Србије буду под руским протекторатом.

После потписа Акерманске конвенције посла руска влада 1827 у Цариград посланика Рибопјера, који је на то место био именован већ 1824 године. Одмах иза његова доласка посла кнез Милош депутацију у Цариград да утврди с Портом српска права у смислу Акерманске конвенције. Али, Порта је сад имала пречих брига и одлагала је решавање српског питања.

Тада су у смислу петроградског протокола интервенисале Енглеска и Русија код Порте да реши грчко питање с њиховим посредовањем. Порта је то одбила, а на то се Француска придружила споразуму. Савезници су послали флоту у грчке воде и та флота је уништила турску флоту код Наварина (20 октобра 1827). Савезнице су прекинуле дипломатске везе с Турском. Аустрија је настојала лавирати, али је стављала предлоге сасвим у смислу турских жеља и предлагала је да се призна независност Грчке и тим Грчка остави сама према Турској.

Русија је, упркос настојању Енглеске да спречи рат, заратила на Турску (априла 1828), а Француска је приморала Ибрахим-пашу да евакуише Мореју (у лето 1828). Крајем те године доживела је неуспех Метернихова акција на стварању коалиције против Русије и на сазиву конгреса.

У Азији је напредовала руска војска под Паскевичем, док у Европи није могла прве године да сломије отпор модерно увежбане турске војске. Тек у лето 1829 продро је Дибич (Забалкански) преко Балкана до Једрена, али с јако ослабљеном војском. Ипак је он предлагао цару да се помоћу хришћана настави рат и да се уништи турска царевина. У ту сврху он је предлагао да се склопи савез са скадарским везиром Мустафа-пашом Бушатлијом (Шкодра-пашом), кога је био кнез Милош задобио. Дибич је био ставио два плана о подели турске баштине у Европи. По њима је требало, углавном, да дођу у власт или под заштиту Русије румунске кнежевине, Бугарска и Румелија; у власт Аустрије: Србија, Босна, Далмација, северна и средња Грчка; у посед Енглеске: Мореја, Крит и Архипелаг, а Француске Ципар. Прусија би добила неке области од Аустрије. Док је тако на једној страни руски генерал постављао план о империјалистичкој подели Балкана у духу Катаринине политике, предлагао је, с друге стране, бивши београдски митрополит Леонтије, који је тада живео у Русији, руском цару у једном меморандуму да помогне да се Србији осигура миран унутрашњи развитак и проширење граница, јер је Србија по свом географском положају одређена да постане језгро јужнословенских земаља.

Руска дипломатија узела је уже, практичније и остварљивије циљеве, које је могла примити и Порта и европске силе. У Једрену је закључен мир 14 септембра 1829. Једренским миром није се Русија територијално много проширила на рачун Турске него је утврдила своје протекторате. Турска је прихватила отцепљење Грчке по споразуму трију сила.

Привилегије Влашке и Молдавије остале су под руском гаранцијом. Порта се обавезала да ће испунити обавезе о Србији из Акерманске конвенције, да ће јој

вратити шест нахија и да ће то све потврдити хатишерифом који ће издати и саопштити руском двору у року од месец дана по потпису уговора. Једренским миром је Русија поставила и постигла циљ да што више ослаби Турску и да је учини што зависнијом од себе.

Отцепљење Грчке, која је проглашена самосталном краљевином 1830, утврђење аутономије трију дунавских кнежевина и висока накнада ратне штете давали су Русији моћно средство за тај циљ. Неселроде је наскоро после закључења мира писао да је Турска на то спала да може постојати само под заштитом Русије и да мора слушати руске жеље. Тако се измењивала руска освајачка политика према Турској с политиком протектората. Ту зависност Турске стварала је Русија и неким доцнијим актима, док јој Европа није стала на пут.

Кад је била највећа опасност за Турску, пред закључење једренског мира, израдио је француски министар Полињак један шимеричан план о подели Турске и француска влада га је, по одобрењу краљеву, предложила Петрограду. По том плану добила би Русија Влашку, Молдавију и неке земље у Азији, Аустрија Босну, Херцеговину и Србију, Француска и Прусија неке своје суседне земље, међу којима Прусија Холандију, а Енглеска холандске колоније, а холандски краљ би добио Цариград, Грчку и остале балканске земље. Не могући се, наравно, окористити у смислу овога плана, Француска заузео Алжир, који је био под турском сизреношћу (1830).

Србија је за време руско-турског рата остала мирна, како јој је саветовала Русија, да не би изазвала општи покрет хришћана и отпор сила против уништења Турске. И Милош је мислио да дефинитивно решавање источног питања у тадашњем моменту не би испало повољно по Србију, која је била још слаба, док су апетити сила били велики. Он је желео да се Турска што више ослаби, па да његов утицај на хришћане буде што јачи и да припреми уједињење свих српских земаља. То је био врло мудар и реалан став за српску политику у источном питању.

У смислу једренског уговора издао је султан хатишериф од 18/30 септембра 1829 за Србију. Али, наскоро покуша Порта да изигра обавезу да врати шест нахија. Тек на енергичан руски притисак издаде други хатишериф с прецизнијим одредбама о аутономији Србије. У исто време доби Милош помоћу новца берат о наследном кнежевском достојанству (1830). Шест нахија Милош је посео тек 1833, кад је Порта била заузета египатском кризом.

Тако је Србија услед ове дуге грчке кризе успела да с руским заузимањем и на основу руских уговора утврди и прошири своју аутономију и постигне наследно кнежевско достојанство као важан елеменат самосталног положаја.

IV. Потискивање руског и проширење европског протектората на Блиском Истоку

Покушаји спасавања Турске реформама и европским протекторатом

Пропаст реформне акције Селима III ускорила је ослобођавање народа и земаља од турске власти, а неуспеси у борби против унутрашњих и спољашњих непријатеља указивали су Турцима на очевидну потребу да проведу унутрашње реформе, ако хоће да спасу државу. И после замене јањичарске војске модернијом (1862) Турска није могла спречити да Србија и Египат изграде своју аутономију, а Грчка самосталност, и да јој Русија отме неке крајеве у Азији.

Против рефорама и уређења регуларне војске побунили су се босански муслимански великаши 1831 и изабрали су за вођа покрета Хусеин-капетана из Градачца (Градашчевића, „Змаја од Босне“) и ступили су у везу и са побуњеним Мустафа-пашом Бушатлијом из Скадра: Шкодра-пашом.

Упркос Портине победе над Хусеин-капетаном стање у Босни остало је, углавном, као пре. Тек 1850—1851 савладао је Омер-паша (потурица Михаило Латас) отпор босанских феудалаца у крви.

Проведена је централизација управе и реформа војске, али су остале и даље несређене и тешке аграрне прилике и још су и погоршане.

Није успео ни Портин покушај да среди прилике у целој држави једном општом картом слобода: хати-шерифом од Гилхане од 1839.

Као Босна и Албанија показивао је и Египат партикуларистичне тежње. Русија је подупирала султана против његова бунтовног египатског намесника Мехмед-Алије и добила је од султана изузетан утицај на Мореузе ункјар-искелеским уговором од 1833. Остале европске велике силе успеле су да ограниче Мехмед-Алају на васални положај у Египту и да уклоне руски, а протегну европски протекторат над Мореузима Лондонским уговором од 1841.

Европске силе извлачиле су источно питање из искључиво руске у европску сферу компетенције. Тај процес ће се наставити и у идућем периоду. Европа је, у случају Египта, почела такође да одлучује о васалним кнежевинама протекторатом свих великих сила. Догађаји на Балкану развијаће се у идућем периоду у знаку борбе европских сила против искључивог руског протектората над источним хришћанима Турске и над њиховим васалним кнежевинама. У том смислу кретаће се интерес европских сила и за српско питање, пошто је утврђена аутономија Србије помоћу Русије.

Пасивност Аустрије на Истоку

Прусија није имала никаква знатнијег утицаја на Истоку, једно што и њена међународна ситуација није била јака, а друго што она није имала нарочитог активног интереса на Истоку. Пошто је и Метерних водио аустриску политику на Истоку с циљем да се по могућности ништа не мења, Русија је изгубила сваки интерес за Свету алијансу, кад су јој пропали сви напори да склони Аустрију да помогне њену активну политику на Истоку. Зато је Русија склопила трилатерални савез са западним поморским силама и с ослоном на њ успела је да ратом и дипломатским и војним притиском помогне да се образује грчка држава, да се изгради аутономија Србије и да, најзад, самосталном акцијом искористи протекторску улогу над Турском да установи своју контролу над Мореузима. Овај последњи успех ју је одвојио од западних поморских сила.

За време те западне ориентације руске спољне политике Аустрија је морала стајати по страни немоћна. Политички и духовно неизграђена аустриска држава проширила се стицајем прилика на Бечком конгресу преко своје кохезивне снаге, па је сваки јачи спољашњи потрес могао расклимати заједницу слеплених делова. Унутрашњи систем који су усвојили Франц I и Метерних није могао појачати ту кохезију. Зато је Метерних настојао да заштити аустриску Средњу Европу и од либералних потреса са Запада и од империјалистичких удараца с Истока, да спречи ратове великих сила који би показали слабост Аустрије и мењали политичке и територијалне односе само на њену штету. Ако су промене биле неизбежне, Метерних је примао од два зла мање, и то оно које би водило што брже примирењу. Тако је примао начелно и руску супрематију у Цариграду и руски протекторат над Влашком, Молдавијом и Србијом, само да то не изазива даље покрете и промене. Опстанак и одржање отоманског престола, ма како да је увиђао његову аномалију за европске културне интересе, сматрао је заједничким добром за Европу, премда је више формална него стварна, настала би у пространим областима или анархија или страно завојевање, а у оба случаја био би угрожен светски мир. Али, ако би распад Турске био неизбежан, Метерних је онда био противан образовању великих држава место ње, како арапске Мехмед-Алијине, тако и велике грчке државе с престоницом у Цариграду. У том случају он би највише волео да се образује много немоћних државица према историским границама земаља, а не према националном начелу, дакле једну Италију у новом издању.

Осећајући тешко пад међународног престижа Аустрије кад се Русија здружила са западним силама, Метерних је једва дочекао прилику да обнови стари савез реакционарних сила. Та прилика му се пружила кад се Русија разишла са западним силама због ункјарискелеског протекторског уговора с Турском. Он је успео да обнови савез три копнене силе: Аустрије, Прусије и Русије, на састанку цара Франца с Фидрихом Вилхелмом III у Теплицама и с Николом I у Мнихову Хра-

дишту (Минхенгрецу) у Чешкој (1833). Том приликом склопиле су Аустрија и Русија споразум којим су се обавезале да ће поштовати независност и интегритет Турске под влашћу династије која је владала. Тим су се изјасниле против амбиција египатског намесника Мехмед-Алије. У споровима који би настали из ункјарискелеског уговора, Русија се обавезала да прими посредовање Аустрије. Цар Никола се одрицао сваке амбиције за турском територијом. Али, ако би дошло до поделе Турске, обавезала су се оба цара да ће се споразумети о заштити својих интереса и интереса европских сила и европске равнотеже.

Метернихови погледи о Србији

На балканске земље је Метерних гледао као на фигуре у шаховској игри великих сила и у борби европских идеологија. Кад је најзад уређено питање аутономије Србије и наследног кнежевског достојанства, дошао је Метерних у могућност да обрати Србији већу пажњу, а да при том одржи брижљиво свој општи став да се не замера Порти. Тај интерес за Србију појачао му се кад је проглашен Сретењски устав од 1835. Ма како да је била Србија незнатна, Метерних није радо гледао ни у њој кршење апсолутистичког начела. Нема потврде да се Метерних бојао Србије као могућег стојера за југословенске земље у Аустрији, како би се могло закључити из генералисања Милошевих историчара Куниберта и Мих. Гавриловића, као и оних историчара који уопштавањем преносе доцније аустриске тенденције у овај период. Али, било је државничких кругова у Аустрији који су у ослобођавању балканских Словена предвиђали опасност и за словенске земље Аустрије.

Метерних није био добар познавалац Истока као ни многи европски велики државници на пр. Бисмарк и Палмерстон, а није схватао ни значај и снагу модерног начела народности. Зато код овог државника с аристократским поносом на превођ културне државе нигде и

не сретамо тај страх да би Јужни Словени турске цареvine, који су тада још били у бедним општим и културним приликама, могли постати опасни за југословенске земље старе уважене аустриске државе. Колико су у том били испред њега савременици му српски вођи и неписмени Милош и далековидни Гарашанин, јер су инстинктом и тачним оцењивањем прилика и духа времена предвиђали неминовност историског развитка. Приликом револуционарних промена на кнежевском положају од Милоша до кнеза Александра Метерних се бојао да европски револуционари не створе на унутрашњој узнемирености у Србији једно револуционарно огњиште више.

Метерних је помагао одржавање хармоније у српско-турским односима, унутрашњег мира, развијања трговине и саобраћаја на копну и Дунаву. Милошева политика одговарала је том духу. Одбацивањем Сретењског устава, који је нарочито осудила Русија и Porta, и посетом у Цариграду Милош је видно потврдио такве смернице политике, па му је Метерних испунио жељу и издејствовао му је високо аустриско одликовање гвоздеом круном првог реда (1835).

Метерних је такође одлучио да отвори конзулат у Београду. О том се споразумео интернунције Штирмер с реис-ефендијом за време Милошева боравка у Цариграду. Милош није могао то да одбије, јер се Штирмер заузимао за његово толико жељено одликовање. Кад су, после кнежева пута у Цариград, и Француска и Енглеска предузеле кораке да оснују конзулате, послао је Метерних свог конзула Антонија Михановића у Београд (септембра 1836).

Поред унапређивања великих трговачких интереса Аустрије, требало је да конзул утиче да се не шире демократске идеје Запада. Тако му је наређено да одвраћа Милоша да за српске законе не копира Наполеонов законик, да не би преко њега продро револуционарни дух запада и француски утицај у балканске земље. Милош се, тако, и одлучи да позове пречанске Србе правнике Василија Лазаревића и Јована Хацића да израђују законе.

Борба између енглеског и руског утицаја у Србији

И после укидања сreteњског устава наставили су великаши борбу против Милошева деспотизма. Русија је већ од хатишерифа од 1830 стално радила на плану да Милошеву власт ограничи једним јаким Саветом. Она је помогла великаше и Милошева брата Јеврема. С њима је ступио у интимну сарадњу и аустриски конзул Михановић, који се заљубио у Јевремову мезимицу Анку и хтео се њом оженити. Тај његов став онемогућио га је брзо код Милоша и приморао је Метерних да га замени потпуковником Филиповићем (фебр. 1838).

Међутим, интерес западних сила протегнуо се и на балканске васалне кнежевине. Енглеска је такођер основала у Србији конзулат с чисто политичким циљем. Крајем 1837 поставила је за тај нови конзулат конзула Хоцеса, и то као конзула код законитог кнеза Србије, а не код турских власти, као што је то Хоцес Милошу наглашавао, указујући на наименовање аустриског конзула код тих власти. Хоцес је добио политичку мисију да пази на ширење руског политичког утицаја у Србији и у суседним земљама, против кога је лорд Палмерстон водио акцију на целом Истоку. Кад се Русија заузела за великаше, Хоцес је, природно, морао да узме страну Милошеву. Тако је претставник либералне Енглеске дошао у положај да подупире Милошеве апсолутистичке тежње које је хтела сузбити апсолутистичка Русија с помоћу либералнијих установа. Хоцес је помагао Милошев отпор против установљавања Савета, али му је саветовао да по својој иницијативи прогласи закон о личној и имовној безбедности и о укидању кулука.

Доласком Хоцеса Србија је изашла из уског круга руских, турских и аустриских односа, у којима се кретала од другог устанка, и увучена је у вртлог политике великих сила на Истоку и дошла је у додир са идејама Запада и западне оријентације, са идејама западног либерализма и национализма.

Држање наследника Михановићева Филиповића одговарало је потпуно Метерниковим интенцијама да се

нигде на Балкану не ставља на пут Русији. Тако се Метерних држао индиферентно и према акцији специјалних руских изасланика у Србији Рикмана 1835 и Долгорукова 1837, док је Хоцесов рад будно пратио. Тада је и Русија именовала конзула Вашченка (1838). Метерних је признавао руски утицај у Србији који су јој давали уговори с Портом и није се одазивао енглеским позивима да сарађује на сузбијању тог утицаја, као што је одбијао и све друге енглеске покушаје да га одвоје од Русије. Али, не може се ни по општем држању ни по икаквим специјалним чињеницама потврдити наслуђивање Хоцеса и Милоша, које, како се чини, дели и Гавриловић, да се Метернихово држање може објаснити неким хипотетичким споразумом с Русијом о деоби Турске, у којем случају би Босна и Херцеговина припале Аустрији. Метернихово погледе о том видели смо напред и они се нису мењали. Милош је често изражавао пред Хоцесом своје неповерење према Метерниху и страх од Аустрије.

Иако је признавао руски утицај у Србији, Метерних је увек најрадије видео ако се Порта могла директно споразумети са Србима. Тако је симпатично гледао и на предлог енглеског цариградског амбасадора Понсонбија, да Порта Србији да устав у споразуму са српским изасланицима и да тако сузбије руски утицај. Али, он се, због опште ситуације, стално одупирао покушајима Енглеске да га одвоји од Русије.

Тако је Енглеска наставила сама, без Аустрије, борбу у Београду и у Цариграду против руског утицаја у Србији. У уставу од 1838 победио је у Србији руски утицај у установи Савета са доживотним члановима. Реакционарни Метерних био је задовољан што је уставом ограничен апсолутизам штићеника либералне Енглеске Милоша, јер се његовим злоупотребима могла изазвати буна и руско мешање у унутрашње ствари Србије. Због свог главног циља на Истоку: мира, он је отступио и од својих протулибералних начела. Овај краткотрајни покушај енглеског утицаја на политику Србије завршио се неуспехом: оснивањем уставобранитељског режима и одласком Милошевим из Србије, па и повлачењем Хоцесовим. Тако је пропао тај покушај ориентације Србије према Западу.

Борба уставобранитељског режима против руског утицаја

Русија је настојавала да преко унутрашњег уређења у три дунавске васалне кнежевине осигура у њима свој политички утицај. Она је успела против Енглеске да Порта установи у Србији Савет са доживотним члановима и да, услед тога, кнез Милош, који се био ослонио на Енглеску, изгуби моћ и повуче се из Србије (1839). Због сукоба са уставобранитељима уклонио се из Србије и његов други наследник кнез Михаило (1842). Уставобранитељи су искористили т. зв. турски устав од 1838 да се, помоћу ослободилаца на Порту, одупру и руском утицају. Они су потиснули кнеза Михаила који се активнијом националном политиком у буни суседних хришћана 1841 замерио Порти и изабрали су кнеза Александра Карађорђевића.

Ове промене биле су у вези с великим борбама које су се водиле на Порти око страних утицаја у Турској. Реакционарна странка умала је против тих утицаја, срушила је Решид-пашу (у марту 1841) и зауставила његово реформно дело, отпочето хати-шерифом од Гилхане. Нови велики везир Изет-паша повео је одлучнију спољашњу политику, имајући претерано добро уверење о унутрашњој снази отоманског царства. Али, оставши дипломатски усамљена, Порта је морала да, по захтеву Русије која се ослањала на бојарски сабор, смени у Влашкој кнеза Александра Гику, а именује руског кандидата Ђорђа Бибеска за кнеза. Портин комесар Шекиб-ефендија био је у питању истраге против Гике ограничен на бедну улогу.

Порта се хтела Русији одужити у Србији. Шекиб-ефендија је упућен у Србију. Ту су он и командант београдске тврђаве Кјамил-паша помогли српске великаше да потисну младог кнеза Михаила Обреновића и да изаберу Александра Карађорђевића. Порта је без споразума с Русијом признала тај избор. Русија је прихватила ту прилику да и у Србији умањи углед Порте је, позивајући се на своје право заштите над Србијом изјавила да не може признати именовање кнеза Александра, јер је њим повређено слободно право избора, које је Србима гарантовао берат султана Махмуда

II. Руски конзул Вашченко прекину званичне везе с уставобранитељима, а руска влада је енергичном интервенцијом натерала Порту да пристане да се избор обнови и да се прогнају из Србије вођи преврата: Вучић и Петронијевић. Русија је тим само формално сачувала свој престиж и право протектората над Србијом. Она је, после губитка ункјар-искелеског протектората над Турском, љубоморно чувала свој протекторат над дунавским кнежевинама.

Аустрија и пољска емиграција према променама од 1842—1843

Најзаинтересованија за династичне промене у Србији, после протекторске силе, показала се суседна Аустрија. Стари Метерних се све више бојао сваких промена. Осуђивао је Порту што је повредила привилегије Србије и протекторска права Русије па тим санкционисала револуцију и дала повода за руску интервенцију. Он је показао строгу незаинтересованост Аустрије да је на неко време повукао из Београда и конзула Атанасковића, наследника Филиповићева од краја 1839. Али, из основа је одбијао руске сугестије да Аустрија пропусти кроз Угарску једну руску дивизију којом је руски ванредни изасланик генерал Ливен, пролазећи кроз Аустрију и Србију у Цариград, претио Вучићу и Петронијевићу. Метерних се бојао да би се војна интервенција Аустрије и Русије могла схватити као њихова намера да поделе Турску. Последица тога било би прикључење Енглеске и Француске Турској, а такав раздор међу силама ишао би на руку општој револуционарној акцији у Европи.

Ове промене у Србији објашњавао је Метерних као једну од главних полуга у рачунима пољске емиграције. Пољски славизам, ослањајући се на уставобранитеље као противнике руског утицаја, хтео је створити од Србије главни ослонац за своју акцију против руског панславизма, а ту акцију је требало да омогуће уставобранитељи у Србији под маском верног подан-

ства Порти. Из тог средишта народности утицало би се на балканске Словене и на Пољаке у Галицији и руској Пољској. Ту акцију водио је пољски одбор у Паризу, код кога су били акредитовани српски претставници, као што су били пољски претставници у Београду, Цариграду, Бугарској и Румелији. Та пољска акција је у тим земљама сузбијала утицај а ширила француски. Метерниху је полонизам био истоветан с револуцијом, а у служби француске политичке превласти. Пољски револуционарни клубови у Паризу решавали су чак о том да ставе уцену на Метернихову главу.

Државник аристократских погледа, Метерних је потцењивао мале, некултурне балканске народе, није имао аспирација за њиховим некултурним земљама, а није се бојао ни националне улоге Србије него се само бојао да балканско подручје не постане огњиште општег европског револуционарног покрета који је претио социјалном поретку и опстанку свих старих држава. Основице те Метернихове политике на Блиском Истоку потање сам осветлио у посебном делу о том питању.

Та његова пасивна политика имала је добрих страна за суседне балканске државице. Она није доводила у опасност њихову егзистенцију и њихово мирно консолидовање и напредовање. И за случај распада Турске Метернихов план није био опасан за балканске народе, јер је предвиђао аутономију земаља.

Главни циљ му је био непокретност и мир. Ако би се и догодиле промене, требало их је, ма којим мирним начином, што пре завршити и избећи заплете и опасност за мир. Желео је одржавање Турске. Сматрао ју је болесником који се може дуго одржати у животу, само ако се чува свих потреса, ако избегава свако узнемиравање и кретање, па и стране лекаре и радикалне лекове, ако и даље чува муслиманске основице свог опстанка и ако се не ода сувише напредним, особито либералним реформама. У том смислу је он чинио Турској услуге кад год је могао, али без материјалног ангажовања Аустрије.

Начертаније и западна оријентација Србије

У духу нове, западноевропске оријентације био је програм српске спољне политике уставобранитељског режима формулисан у Начертанију Илије Гарашанина 1844. Утицај пољске емиграције под вођством кнеза Адама Чарторинског из Париза на ориентисање политике Гарашанина и других уставобранитеља према западним силама осветљен је у историским радовима Нила Попова, Марсела Ханделсмана и Драгослава Страњаковића. Миленко Вукићевић је први објавио Начертаније, а Страњаковић је утврдио да га је Гарашанин саставио према плану који је саставио дипломатски агент Чарторинског Фрања Зах. По том програму решавање српског питања требало је тражити у сасвим новом односу према Европи, требало га је ослободити од потпуне зависности од Русије и Аустрије које би при распаду Турског Царства поделили међу собом и српске земље. Српско питање је требало решавати у супротности с тим двема великим силама а у вези са западним силама помоћу снажне акције балканских народа који би наново сазидали царство и помоћу солидарности с Југословенима и другим Словенима Аустрије. Западни утицај се осетио и у споменутом програму с краја прве владе кнеза Милоша који је желео одржавање слабе Турске и постепено повећавање Србије на њен рачун. У Начертанију је изражена та мисао овако: Ако Србија жели из садашњег потчињеног стања извући се и цела, права држава постати, мора се трудити да мало по мало политическу моћ Турске уништавајући, себи је присвоји... Србија мора настојавати да од зданија турске државе само камен по камен оцепљује и прима како би од овог доброг материјала на старом и добром темељу старог царства српског опет велику нову српску државу саградили и подигнути могла.

Однос тог будућег српског царства према Европи обележен је овако: Нова српско држава на југу подавала би Европи све гаранције да ће она бити врсна и крјепка држава и која ће се моћи међу Аустријом и Русијом одржати.

У том духу почело се убрзано спроводити европеизирање државног уређења Србије и то је настављено непрекидно, како је свестрано осветлио у својим делима историчар тог унутрашњег преображаја Србије од времена уставобранитељског режима до пада династије Обреновића Слободан Јовановић.

Борба западних сила против руског протектората над хришћанима на Блиском Истоку. Кримски рат. Босна и Црна Гора

Однос великих сила према Србији од утврђења уставобранитељског режима до Париског конгреса био је одређен њиховим ставом који су заузели према проблему руског протектората над хришћанима на Истоку. Русија је све више појачавала своју акцију да прошири и формално утврди протекторат над православном црквом и над православним хришћанима у Турској и да тим путем развије протекторат над Турском који је изгубила престанком ункјар-искелеског уговора.

Русија је сматрала либералне покрете као средство западних сила и пољске емиграције да сузбију руски утицај и надоместе га својим. Помагање реакције био је главни елемент њене и унутрашње и спољашње политике за време Николе I. Зато је она помогла Аустрији да угуши мађарску националну револуцију 1849. Српско питање у Угарској, постављено оружаном борбом против мађарске власти 1848—1849, није изнесено на међународни терен изван оквира хабзбуршке монархије. Србија је помагала ту борбу Срба у Војводини против Мађара, али је покрет завршен рестаурацијом хабзбуршке власти помоћу Русије. Међународна ситуација није давала Србији никакве могућности да поставља српско питање на отоманској територији.

Цар Никола је устрајно настојавао задобити силе или их заплести против Турске да би се тим послужио за своју намеравану агресивну акцију. Због мађарских и пољских избеглица после револуције од 1848—1849 повукао је он и Аустрију у дипломатски сукоб с Портом и изазвао демонстрацију енглеске флоте у Дарда-

нелима против себе. Али, Порта је, захваљујући својој и аустриској мирољубивости, мирно решила то питање.

Наскоро је црногорско питање изазвало теже заплете. У суседним земљама Босни и Херцеговини сељаци су тешко подносили нове аграрне терете које им је 1848 наметнуо Тахир-паша у споразуму с агама и беговима, тим што је за беглучење или кулук кметова господарима, које је укинуо реформни режим у Турској, повећао кметовска давања од рода са земље од дотадашњих мањих делова на трећину. Хришћани су полагали наде у Омер-пашу који је сломио моћ босанских противника реформе. Али, Омер-паша нареди да хришћани предаду оружје. Југоисточна Херцеговина, Зупци и Грахово, не хтедоше предати оружје. Грахово се чак припоји Црној Гори, у којој је, после смрти последњег владике-владара Петра II дошао на престо, с благословом Русије, први кнез Данило 1851. Порта посла Омер-пашу на побуњене крајеве и на Црну Гору. Он доведе у врло тешку ситуацију Црну Гору.

У том тешком положају спасе Црну Гору интервенција Аустрије, која није хтела допустити да је Русија претекне и појача свој престиж нити да се врше промене на њеним границама и ту да бере успехе њен ренегат Омер-паша (Латас), који је показивао непријатељске осећаје према својој бившој домовини и у својој војсци окупљао емигранте револуционаре из 1848—1849 године. Аустрија посла грофа Лајнингена с ултиматумом у Цариград да тражи обуставу непријатељства и статус-кво. Порта задовољи те захтеве Аустрије (1853).

Цар Никола I мислио је да је сазрела ситуација за његову одлучну акцију да натера султана да призна његов протекторат над источним хришћанима у Турској и изазвао је рат с Турском. Рачунао је на захвалност Аустрије за помоћ коју јој је указао против Мађара. Узалудан је остао покушај цара Николе да Енглеску склони на споразум за случај смрти „болесника на Босфору”. Међутим, из тога рата развио се кримски рат, у коме су на страни Турске против Русије ратовале Француска, Енглеска и Сардинија. Тако је Русија остала дипломатски и војнички потпуно усамљена. Испу-

нила се реч аустриског министра Шварценберга да ће Аустрија задивити свет својом незахвалношћу.

У кримском рату, као ни у прошлом, Русија није повукла Србију у ратовање, јер би српско учешће било и сувише мала накнада за велики напор који би Русија морала учинити да тако далеко прошири борбени фронт. Ни окупацију суседних јој земаља Влашке и Молдавије није могла одржати него их је због иустриске интервенције морала евакуисати. У Србији је одмах завладала велика узрујаност, а и Аустрија је посумњала у руске намере те ју је руска влада умирила пославши у Србију саветника свога бечког посланства Фонтоне да саопшти да Русија неће мешати Србију у свој спор.

Аустрија је вршила дипломатска испитивања да ли би могла у тој невољи Турске добити пристанак сила да окупира Босну и Херцеговину. Русија јој је то нудила као средство којим би натерала Порту на попуштање Русији. Аустрија је одбила то везање за Русију, а Наполеон III није хтео ни да чује о том грабежу Аустрије без икакве њене жртве. Аустрија је концентрисала трупе на граници Србије објашњавајући да ће је окупирати ако револуционарни покрет хтедне срушити законити ред ствари у Србији тј. ако би Срби збацили том приликом турску врховну власт. Проглашавала је питањем своје властите сигурности да не допусти да се револуционарне силе одрже на њеним границама. Интервенирала би такођер ако би руске трупе загрозиле да уђу у Србију.

Енглеска, Француска и Турска одлучно су устале против сваке помисли на аустриску окупацију Босне и Херцеговине и Србије.

Француска је непрестано препоручивала и кнезу Александру да се држи строге неутралности и порти да му омогући такву политику.

Порта је пристала на неутралност Србије у том рату на Истоку, а и српска влада је изјавила да је спремна оружјем одбити сваку војску, била то руска или турска, која би покушала да уђе у Србију. Француска влада је одобрила такав поступак Србије.

Прекидом односа Портиних с Русијом појавила се мисао да је пала и основица за привилегије хришћана и кнежевина Влашке, Молдавије и Србије, пошто су ратом прекинути уговори с Русијом у којима су те привилегије биле зајамчене. Да би умирила хришћане, Порта је, по савету лорда Ретклифа, потврдила све повластице хришћана. Она је, такођер по савету западних сила, потврдила посебним ферманом привилегије Србије.

Против концентрације аустријских трупа на граници, Србија је, под утицајем француског генералног конзула Сегира, Гарашанина и Мариновића, интервенисала оштрим меморандумом од 5/17 априла 1854 код Порте и журно је извршивала план одбране који јој је израдио француски официр Монден који јој је стајао на расположењу.

Француска је тек 1848 обратила већу пажњу Балкану, а тада је почела да утиче на Балкану и нова интелигенција школована на западу и надахнута симпатијама за Француску. Оштрину меморандума приписивала је Аустрија интригама Гарашанина и франкофила који су њим хтели да компромитују кнеза код Аустрије, да га лише једног ослонаца и онда лакше оборе.

Сегир је званично позивао српску владу да престане с оружањем, али је, по тајном налогу, саопштавао аустријском генералном конзулу Радосављевићу да је Француска противна аустријској окупацији Србије.

Француски утицај у Србији је нарочито претстављао Гарашанин. Он је преко пољске емиграције дошао у лични додир с Лујем Наполеоном, док је Луј Наполеон био претседник Друге француске републике. После састанка с њим, Гарашанин је постао министар спољашњих послова Србије (крајем лета 1852), али је наскоро био смењен на захтев Русије, поред свега отпора српске владе (у априлу 1853). Наполеон III имао је више кривудава путеве у источној политици него Русија па је, због тога, често изазивао неповерење код српске владе, од кога није слободан ни доцнији дипломата историчар спољашњих одношаја Србије у овом периоду Ристић који, пишући о Гарашанинову раду, објашњава да се Гарашанин доцније приближио Русији или због тога што јој је тада осетио моћ „или са тога

што се морао уверити да колебљивост француске политике не даје поуздана ослонаца”. За време док је био члан владе, Гарашанин је од 1848 развио на широко засновану пропаганду и обавештајну службу у околним југословенским земљама.

После 1848—1849 кнез Александар се ослањао на Аустрију. Генерални конзул Радосављевић био је у свакодневном додиру с двором и утицао је неприкривено на сав кнежев рад и на унутрашње прилике у Србији. Аустрија је помагала кнеза Александра, а Француска опозицију Савета.

Узнемиреност због аустријске концентрације војске на јужној граници стишала се кад се руска војска повукла из румунских кнежевина те су аустријске трупе скренуте на ту страну да окупирају те кнежевине у споразуму с Портом. Иначе су сви покушаји Француске и Енглеске да увуку Аустрију у рат против Русије остали безуспешни. Ипак им је Аустрија учинила велику услугу овим потискивањем Руса из румунских кнежевина и притиском на Русију да најзад прими споменуте услове западних сила за мир.

После губитка кримског рата, морао је наследник Николе I цар Александар II на Париском конгресу 1856 примити услове западних сила. Заштита права хришћана трију васалних дунавских кнежевина прешла је с Русије на све сигнатарне силе Конгреса. Конгрес је уништио сваки привилегисани положај Русије на Блиском Истоку и формално је изједначио све силе у односима тог дела света. Турска је примљена као равноправан члан у концерт европских сила и гарантована јој је независност и интегритет. Да би одузела разлог силама да се мешају у унутрашње прилике Турске, Порта је прогласила хатихумајумом од 1856 основна начела равноправности поданика и према том и укидање харача на хришћанске мушкарце и забрану да муслимани називају хришћане рајом. Проглашена је слобода вере и имања и обећане су реформе на свима пољима државног и друштвеног живота. Сви грађани су изједначени у војној обавези, али је и даље у пракси немуслиманима замењивана војна служба откупом, који је био већи од укинутог харача.

Да не би Русија стварно, без формалних уговора, као дотада вршила протекторат над Црном Гором, као што га је вршила над дунавским кнежевинама, тражио је аустриски делегат на конгресу граф Буол формалну изјаву о том од руских пуномоћника. Ови су изјавили да њихова влада не одржава с Црном Гором никакве односе осем такве који настају из симпатија Црногораца за Русију и Русије за њих. Пуномоћници Аустрије, и Велике Британије и Турске изјавили су да сматрају ту изјаву као гаранتيју да Русија „с том провинцијом” не одржава односе ексклузивног политичког карактера.

Турски пуномоћник Али-паша је додао да Porta сматра Црну Гору као саставни део турског царства, али да не намерава мењати тадашње стање.

Европа према независности Црне Горе

Изјава турског пуномоћника Али-паше на Париском конгресу да Porta сматра Црну Гору као саставни део турског царства, дала је повода кнезу Данилу да упути меморандум силама којим је протествовао против те изјаве и доказивао да је Црна Гора самостална. Тражио је формално признање независности, проширење и фиксирање граница и луку Бар, да би Црна Гора добила приступ на море.

Француска и Енглеска подuzeле су у Цариграду кораке којима се прикључила и Аустрија, да се дефинитивно уреде односи Турске према Црној Гори да би престали стални погранични сукоби. Аустрија је, при том, хтела да Црна Гора призна султанову сизреност, а да добије неке територијалне концесије. Западне силе су се колебале, али је Русија одлучно устала против тог плана. Француска је, после Париског конгреса а пред талијански рат, тежила за пријатељством Русије и за утицајем у суседству Аустрије. Кнез Данило је покушао да добије ослонац код Наполеона III чији се престиж у Европи дигао изнад других. Он је лично отишао у Париз и добио многе изразе француске наклоности, али и мирољубиве савете, да се директно споразуме с Портом о питању сизрености, јер се Наполеон III није хтео више директно заплетати на Истоку. Министар Валевски признао је Црној Гори право на

посед Грахова, сматрајући да је оно стварно било у црногорским рукама, кад је Али-паша изјавио да Porta нема намеру да мења статус-кво. Аустрија је вршила на њ притисак да призна султанову сизреност. Због спора о Грахову није се могло решити ни питање разграничења које је изазивало честе сукобе. Француска се све више заузимала за тежње свог новог штићеника, бранећи га и према Турској и према Аустрији. У том духу радио је француски конзул у Скадру Екар као и кнежев секретар Делари. Да би Црна Гора могла признати султанову сизреност, тражила је Француска као накнаду припојење Црној Гори суседних плодних крајева и једног морског пристаништа. Аустрија је одлучно одбила да на тај начин добију и Русија и Француска један ослонац на јадранској обали.

Турска је одлучила да оружаном силом реши пограничне спорове, а тако ју је саветовала и Аустрија те је тим Аустрија узела моралног учешћа у турском походу на Грахово на доследно и у поразу који је претрпела та политика на Грахову 1858. И у време граховског похода и после црногорске победе у том боју, Француска се одлучно заузела за Црну Гору и дипломатски и у штампи, а нагласила је свој став удруживши у Јадранском Мору своја два ратна брода с једним руским. Аустрија је подупирала Порту али није могла спречити да Porta, по ултиматуму Француске и Русије, прими француско-енглески предлог да европска комисија проведе разграничење. Црногорско питање је уређено на цариградској конференцији амбасадора. Црној Гори је признат посед Грахова. Али, Француска и Русија нису могле да остваре Данилову жељу да му Турска уступи једну луку јер су отпор Турске помагале Енглеска и Аустрија. Сем тога, лакше је било признати Данилу посед Грахова које је стварно имао у власти и одржао га једном војном победом него му прибавити посед једног пристаништа које Турска не би без борбе уступила. Исто тако, није се могло решити ни питање о признању независности Црне Горе. Сав остатак споменутог Данилова програма остао је и даље као циљ спољашње политике Црне Горе да се оствари тек на Берлинском конгресу.

V. Европски догађаји и балкански Исток 1856—1875

Европске силе и Србија између Париског конгреса и талијанског уједињења

Због својих талијанских планова против Аустрије приближавао се Наполеон III одмах од Париског конгреса Русији и ширио је свој утицај у хабзбуршким као и у суседним земљама Аустрије да би се, по потреби, могао њим послужити против Аустрије. Кнез Данило се сасвим ориентисао према Француској, док је у Србији кнез Александар остао аустрофил. Зато су Француска и Русија помогле сада опозицију Савета против кнеза. Лишена привилегисаног положаја у Турској и у кнежевинама, Русија је сада концентрисала пажњу на то да утврди и прошири свој утицај на народне редове код Јужних Словена помоћу вере и словенских осећаја. Она је проширила своју акцију и на Босну и Херцеговину. Аустрија је већ 1850 обновила генерални конзулат у Босни и поставила генералног конзула Атанасковића у Сарајеву, (6 фебр. 1857), а доцније још по неким местима вицеконзуле. Француска је од почетка 1853 имала у Сарајеву вицеконзула Вита. После париског конгреса послала је Енглеска Џорџа Черчила у фебруару, а Русија Александра Теодоровића Хилфердинга у јуну 1857 као конзуле у Сарајево.

Француска влада је упутила своје претставнике у Турској и у васалним кнежевинама да раде споразумно с конзулима Русије која исповеда веру већине хришћана у Турској. Аустриска влада није одмах схватила промену политику Француске према Русији па се жа-

лила на држање француског генералног конзула у Београду Дезесара што потпомаже поново постављеног руског генералног конзула да обнови руски утицај у Србији који је до недавна француска влада с великим напорима побијала.

Аустрофилство кнеза Александра и његова новог претставника Алексе Јанковића довело је дотле да су Дезесар и енглески генерални конзул Фонбланк а и руски генерални конзул прекинули личне везе с кнезом. Борба кнеза са саветом од 1855 довела је за две године до уставобранитељске Тенкине завере, која је откривена и завереници осуђени на смрт па помиловани на вечито заточење. Француска и Русија схватиле су цео случај као победу аустрофилског кнеза над русофилским саветом. Тим је ово унутрашње питање Србије добило међународни значај те се развијало под утицајем међународних фактора. Француска, Русија и саветска опозиција с Гарашанином и другим политичарима испословаше код Порте да извиди спор по специјалном комесару Етем-паши (крајем марта 1858). Етем-пашина мисија завршила се помиловањем заточеника и привидним измирењем између кнеза и великашке опозиције 1858 године.

И после тога борба је настављена. Саветска опозиција, помогнута народним расположењем, Француском и Русијом, успела је да сломије отпор кнеза, кога је у том помагала Порта и Аустрија, те је сазвао Народну скупштину. Аустрија је, због несигурног положаја у Италији, хтела избећи свако опасно ангажовање на Балкану, па је повукла Радосављевића који се сувише експонирао и заменила га графом Ђорђијем, а послала је у посебној мисији Ђорђа Стратимировића да је извести о приликама у Београду. Стратимировић је у извештају врло тачно предвидео да Аустрија стоји пред ратом с Француском и Сардинијом и да су ови догађаји у Србији само део француских припрема „за драму која се има инсценирати на Рајни и на Поу“.

Француска и Русија ентервенисале су да Портин комесар Кабули-ефендија не спречи слободан израз Свето-андрејске скупштине од 11/23 децембра 1858. Она је збацила кнеза Александра Карађорђевића и прогласила Милоша кнезом.

Кад је аустриска влада показала намеру да својом војском окупира београдску тврђаву тобоже да би заштитила Портина права против револуционарних и панславистичких тежња вођа Светоандрејске скупштине, наишла је на најодлучнији отпор западних сила и Русије против те намераване повреде начела париског уговора по којем није могла ниједна сила интервенирати самовласно без претходног одобрења свих сила потписница париског уговора. На том се и разбила та аустриска намера.

Аустрија је више золела да види на власти старог Милоша него Гарашанина који је био франкофил а измирио се и с Русијом те је претстављао антиаустриску активистичку националну политику Србије. У исто време када је Наполеонова политика победила у румунским кнежевинама избором кнеза Кузе у обе кнежевине, добила је сатисфакцију и у Србији падом аустрофилског кнеза Александра, и то све уочи скорог рата против Аустрије у Италији. Милош доби берат о потврди избора и признање од великих сила.

Талијанско уједињење и српско питање

Ратом од 1859 и процесом талијанског уједињења скренута је главна пажња Аустрије и Француске на Италију, а Балкан и источно питање били су од интереса само толико колико су могли имати утицаја на ток и свршетак тих главних догађаја. Тај рат је желеда да употреби мађарска емиграција да побуни Угарску. Генерал Клапка склопио је у ту сврху и конвенцију с румунским кнезом Кузом, па је на истој основи повео преговоре и с кнезом Михаилом.

Тим путем је кнез Михаило сазнао да је Наполеон III склон да помогне мађарску ствар, па је пошао у Париз не би ли заинтересовао цара да овом приликом покрене и источно питање. Он се састао с Наполеоном управо пред његов одлазак војсци у Италију.

Цар је одлучно одбио Михаилове планове. Он је држао да је опасно заплетати талијанско питање с источним. У талијанском питању ограничен је рат само

на подручје аустриске куће. За проширење рата и на Мађарску, која не припада ни Немачком Савезу, не би се могло наћи довољно разлога, којим би се оправдала та европска интервенција. За тај случај требало би да пре Кошут осигура неутралност Енглеске, која се одлучно изјаснила за локализацију рата. Кад би се рат комплицирао с источним питањем, Енглеска не би сигурно остала неутрална. Али, независност Угарске је у интересу Србије, — наставио је Наполеон III, — па он зато позива Михаила да даде мађарским родољубима прилике и помоћи у Србији за њихове припреме.

Кнез Михаило састао се иза тога у Лондону с Кошутом и уговорио план за ту мађарску акцију из Србије с резервом да то одобри Наполеон III. Кошуту повереник Лудвиг био је већ и почео с припремним радом у Београду, кад закључење прелиминарног мира у Вилафранки сав рад обустави. Кад је наследио кнеза Милоша на преслолу, кнез Михаило је наставио пријатељске везе с Мађарима и радио је на споразуму између Мађара и Срба у Угарској.

Аустриска дипломатија је била нарочито подозрива на амбициозне планове кнеза Данила па је пред талијански рат и за време његова трајања удвостручила пажњу према Цуној Гори. У Црној Гори је као и у Србији настало комешање и везивале су се велике наде на пораз Аустрије, с којим се са сигурношћу рачунало. Прилике на граници Цуне Горе и Херцеговине нису се средиле ни после цариградске конференције амбасадора. Та област је увучена у планове талијанских и мађарских револуционара против Аустрије, шта више и после завршеног талијанског рата. Чак су се шириле и фантастичне вести да ће се искрцати једна талијанско-француска војска под вођством Гарибалдија.

Пошто се талијански и српски покрет оснивао на револуционарном начелу народног самоопредељења, које је Француска узела за основицу своје спољашње политике, то су разумљиве везе и између оба покрета, којих се веза Аустрија толико бојала.

Данилову ратоборну политику која је довела до граховске победе, наставио је после његова убиства (12 августа 1860) његов синовац и наследник кнез Никола.

Он је такођер тражио признање независности Црне Горе, излаз на море и исправку границе.

Аустрија је била солидарна с Турском јер је била уверена да постоји веза између припремане акције мађарских и талијанских револуционара преко Цуне Горе, Србије или Румуније и херцеговачко-црногорског покрета који је поново оживео од 1860 године.

Европске силе и црногорско-херцеговачко разграничење

Европске силе послале су једну комисију у источну Херцеговину да у споразуму с Омер-пашом нађе основу за примирење устаника. Јавно мњење у Аустрији и ван ње нападало је аустриску владу због њеног туркофилског држања. Она је покушавала да пријатељским речима задобије устанике, али је стварно настојавала олакшати Порти да угуши бунтовни покрет, особито у Херцеговини. Француска је узалуд покушавала да склони Аустрију на интервенцију повољну за Црногорце, као што је била Лајнингенова мисија. Она је предлагала и Порти да повери кнезу Николи управу у три погранична бунтовна среза, али и то без успеха. С таквом политиком, морале су остати узалудне жеље Аустрије да Куза, Милош и Никола обрате своје погледе Аустрији, место што су се бацили у наручја Тисоа и Екара, кад су се ослободили од руског протектората.

Покушај европске комисије, у лето 1861, да оствари неки споразум између Омер-паше, кнеза Николе и вођа херцеговачких устаника Луке Вукаловића пропао је и Омер-паша се одлучио на војну акцију против Црне Горе, а комисија се разишла.

Француска и Русија су помагале горе споменуте захтеве кнеза Николе, а Аустрија, помогнута Енглеском и Прусијом, потицала је Омер-пашу на војну акцију. Она је порушила на турској територији у Суторини Вукаловићева утврђења и изазвала опште протесте словенске штампе, руске владе и француске владе. Француска штампа, сва заузета за талијанску ствар, износила је чак сугестије о аустриској интервенцији у Хер-

цеговини и о компензацији за Млетке. Гарибалди је упутио проглас народима на Истоку позивајући их да се сложе и ослободе. Сукоб на Балкану могао је заплести и Аустрију и тако олакшати Талијанима да јој отргну млетачку област.

Кад је Омер-паша (од априла 1862) притеснио Црну Гору, продирући с војском према Цетињу, кнез Никола се узалуд обраћао Аустрији за помоћ у храни и за интервенцију. Тек на интервенцију пријатељских сила обустављене су војне операције и склопљен је неповољан мир за Црну Гору, али с границама како их је повукла европска комисија 1860. Русија и Француска су одлучно помогле Црну Гору и наставиле су дипломатску борбу против тешких обавеза мира. Цар Наполеон је изразио своје незадовољство због одушевљења барона Прокеша, аустриског претставника у Цариграду, за једну владу, протухришћанску и немогућу усред европске цивилизације. Још дуго су Француска и Русија, против Енглеске, водиле дипломатску акцију да се исправе неки тешки услови мира, као право Порте да подиже стражарнице уз црногорску територију особито на путу за Никшић. Кнез Никола је личном посетом у Бечу 1865 и, приликом пролаза из Петрограда, 1869 тражио помоћ Аустрије за своје захтеве према Турској. Аустрија се није хтела замерити Турској, али је помагала мирно решење питања. Тако су Аустрија и Француска помогле да се повољно реши питање стражарница на граници 1866, кад се кнез Никола коректно држао у пруско-талијанском рату против Аустрије. Кад је 1869 избио бокешки устанак против Аустрије, поводом пописа становништва због увођења редовне војне дужности, појавили су се у јавности гласови о аустриској војној интервенцији против суседне Црне Горе. Опет су Француска и Русија устале против сваке такве помисли те је француска влада изјавила да је она признала независност Црне Горе и да не може допустити да Порта има право да овласти аустро-угарску владу да пређе границе те кнежевине. Све што је Француска концедирала било је да би у нужди аустриске трупе могле прећи преко црногорске територије под извесним

тешко остварљивим условима. Само такве фиктивне концесије чинила је Француска Аустрији у погледу Црне Горе и то у време кад се трудила да је задобије за савез против Прусије.

Велике силе и тежње Милоша и Михаила

Кнезови Данило и Никола устрајно су тежили да добију признање независности Црне Горе, проширење граница и излазак на море, а кнезови Милош и Михаило да остваре унутрашњу независност Србије од сваког турског утицаја, па најзад Михаило и да припоји Босну и Херцеговину. Да би остварио тај циљ, Михаило је припремао солидарну акцију балканских хришћана и њом је вршио притисак на Порту да му чини уступке.

Кнез Милош је послао у пролеће 1860 једну депутацију у Цариград да тражи да Porta призна право наследства његовој династији, независност унутрашње управе и да уклони Турке из области изван тврђава. Та акција није била дипломатски приправљена код пријатељских сила па није у том облику наишла на њихову подршку те ју је Porta одбила. Због тога су настали затегнути односи између Порте и Милоша и српска јавност је почела апеловати на расположење хришћана у Турској. Тим је унесен елемент који је у спољашњој политици Милошева наследника Михаила заузео важно место.

Кад је после Милошеве смрти, 14/26 септембра 1860, ступио Михаило на престо, послао је члана државног савета Јована Мариновића гарантним двором па је од њих преко њега добио савет да не мења формално устав него да специјалним законима конституише земљу.

У том смислу Михаило је на Преображенској скупштини од 1861 донео нове законе о савету и народној скупштини, којима је у пракси укинуо турски устав од 1838, и нови закон о народној војсци. Даље је упутио акцију да уклони турске гарнизоне из градова и да тим доврши унутрашњу независност. Кнез Михаило је

тада поставио као сталног агента у Цариграду Јована Ристића да изради код Порте пристанак на српске захтеве.

Аустрија се заузимала за одржање статус-квоа и за директан споразум између Турске и Србије, а Француска и Русија помагале су Михаилове тежње. Министар спољних послова Тувнел је пред претставницима сила у Паризу оправдавао и подупирао српске захтеве. Због повољнијег држања Прусије према Србији Тувнел је чак пруском посланику говорио да је пропаст Турске неизбежна ствар и остављао је на посланика утисак као да се брине да се за тај случај спреми на Балканском Полуострву група самосталних држава. Пред аустријским амбасадором Рихардом Метернихом Тувнел је још конкретније предвиђао да ће се развити Румунија и Србија као слободне државе. Надао се да ће Србија ујединити Босну, Херцеговину, Црну Гору и Бугарску и да ће тежити да уједини и српско-словенско становништво Аустрије. Тувнел је саветовао Аустрији да се не противи тој тежњи у интересу свог будућег повећања и осигурања поседана на Јадранском Мору. Епир и Тесалија давале су се тим планом Грчкој, а султану је остављана само Румелија с Цариградом (1861). То је била примена начела народности. Француска и Русија су се ставиле на страну Србије, а Енглеска и Аустрија на страну Турске. Ослобођена тим, Porta је на захтеве и припреме Михаилове одговорила кретањем чета. Из тога расположења дошло је до сукоба Срба и Турака у Београду и до бомбардовања Београда од стране турског гарнизона у тврђави (у јуну 1862). То је изазвало опасност рата. Кнез Михаило је тражио од сила заштитница да се уклоне турски гарнизони из градова. Енглеска је предлагала да Аустрија војском поседне Београд па да европски комесари извиде ствар. По неким знацима могло се закључивати да овај енглески предлог и турско бомбардовање нису били без везе с Аустријом.

Да би се избегло тој евентуалности окупације, Француска предложи да се то питање реши на једној конференцији сила. Кад је примљен тај предлог, хтеле су Енглеска и Аустрија дати конференцији смисла да

решава против Србије, а Француска и Русија да конференција узме београдске догађаје у оцену.

На конференцији у Канлици, летниковцу великог везира Фуад-паше, јула до септембра 1862, радиле су Француска и Русија одлучно да Турска повуче гарнизоне из Србије и да у Србији узме исти положај који има у румунским кнежевинама и у Египту. Енглеска је упорно бранила турско становиште, а Аустрија је ишла тако далеко да је изјавила да би напустила конференцију ако би се Србима предали градови на рекама. Њен претставник је наглашавао да сваки добитак Срба подјарује Србе у Аустрији. Булвер је признавао у поверљивим разговорима да се овде и не врши посао турски него аустриски. После своје катастрофе у Италији, Аустрија је постала свесна опасности која јој прети од националног буђења и снажења Југословена. Будући да су националне тежње Срба биле фактор с којим је и даље Русија рачунала у својим аспирацијама на Блиском Истоку, то су због тога оне наилазиле на одлучан отпор Енглеске и на удружену енглеско-аустриску акцију против њих.

За Србе је било од великог значаја што су њихове тежње биле координиране с активним аспирацијама на Балкану једне велике силе као што је била Русија, али је трагика тог односа била та што је та сила својим тежњама ударала на несавладљив дипломатски и војни отпор јачег блока сила. Француска се, до слома 1871, залагала за Србе, али њен интерес на Балкану није био на првом нити најважнијем месту и био је подређен њеним другим важнијим интересима, па француска помоћ и талијанске симпатије нису могле превагнати отпор Енглеске и Аустрије и незаинтересованост Прусије. Та ситуација обележава цео период од Париског до Берлинског конгреса. У таквој ситуацији Порта је остала непопустљива и канличка конференција се завршила с незнатним концесијама за Србе.

Извршујући други претходни посао из свог великог плана: организацију и наоружање војске, кнез Михаило је, приликом набавке оружја из Русије преко Румуније, морао да савлада дипломатски отпор Порте и њених пријатеља и савладао га је с руском и француском помоћу.

Кад је 1866 избио рат Аустрије са Прусијом и Италијом, Бизмарк је узео у свој рачун и подизање револуције, ако би се продужио отпор Аустрије и ако би Француска навалила на Прусију. Мађарски револуционар Тир и Бизмарков изасланик Пфул приправљали су у Београду земљиште да Србија омогући акцију Мађара и аустриских Југословена против Аустрије. Кнез Михаило и Гарашанин нису се хтели излагати аустриској освети без сигурних гаранција. Међутим, пре завршетка преговора рат је завршен. Прилике ни код јужних Словена ни код Мађара нису биле зреле за такву акцију. Код Мађара је, шта више, превладала Деакова политика споразума с Аустријом. Она је довела до нагодбе 1867 којом су Мађари везали своју судбину с Аустријом и с њеном политиком на Истоку. После тога Прусија се држала пасивно према српским тежњама, а и млада краљевина Италија није могла водити неку активнију политику на Балкану. Овај период српско-пруских односа осветлили су у новије време поближе два немачка историчара: Вендел и Рајсвиц.

Пошто је Париски конгрес одузео Русији право посебне протекције хришћана, а у неослобођеним јужно-европским земљама све више јачао национални осећај, оснажен и спољашњом политиком Наполеона III по начелу народности, то је и Русија узела да се у својој спољној политици у областима Јужних Словена служи националним осећајем и словенским симпатијама. Аустрија се показала као велика сметња њеним амбицијама на Балкану. За време кримског рата појавила се код неких руских генерала мисао да пут у Цариград води или с Бечом или преко Беча. После пораза Аустрије у рату с Прусијом 1866 чиниле су Аустрија и Турска на француског посланика у Бечу, доцнијег министра спољних послова војводу од Грамона утисак двеју трошних зграда, прислоњених једна уз другу, од којих се не може једна потрести а да и друга не осети потрес.

Русија је сад схватила ситуацију тако да се против аустриско-турске солидарности послужи словенском солидарношћу, па је панславистичком пропагандом обухватила не само словенске земље у Турској него и у

Аустрији. Етнографски конгрес и изложба у Москви 1867 дали су згодну прилику за посету угледних словенских вођа из Аустро-Угарске и са Балкана и за словенофилску пропаганду. Тим је српско питање како у односу пема Турској тако и према Аустрији популаризовано у Русији.

Кнез Михаило је у својој спољној политици узео у рачун како појачану панславистичку акцију Русије тако и тежњу поражене Аустрије за миром на Балкану. Уз то још хтео се користити јачим утицајем Мађара после увођења дуализма од 1867 и њиховим отпором против аустро-угарске експанзије на Балкану којом би се појачавао југословенски елемент у хабзбуршкој монархији.

У духу савременог националног начела, по угледу на Италију и Немачку, у складу с руском словенском политиком, поставио је и кнез Михаило програм за решење балканског дела истог питања по начелу народности.

Михаилов план је ишао за стварањем слободних народних држава, евентуално њихове конфедерације, по начелу народног самоодређења, акцијом самих балканских народа без мешања страних сила. Као минимум предвиђао је да из те целе акције добије бар Босну и Херцеговину.

Наполеон III, у смислу свог балканског програма по начелу народности, настојао је сугерирати Аустрији мисао да помогне амбиције Србије за Босном и Херцеговином и да је тако привуче на своју страну и одвоји од Русије.

Порта је одбијала Михаилове предлоге да његову васалном подручју припоји Босну и Херцеговину, сматрајући те његове тежње као део руских аспирација на Истоку и изјављујући да би у таквом случају волела више да те земље уступи Аустрији.

Кнез Михаило је одлучио да свој балкански престиж, признање Аустрије за његово лојално држање у аустро-пруском рату 1866, дипломатску помоћ Француске и Русије и неприлике Турске због устанка на Криту употреби да реши последњи претходни посао унутрашње спреме Србије за велико национално дело: еваку-

ацију градова. Пошто је за Порту то било више питање достојанства и угледа него стварне користи, кнез Михаило је директно преко свог дипломатског заступника (капућехаје) у Цариграду Јована Ристића (од 1861) обећао да ће за ту жртву дати довољну компензацију тим што ће доћи лично у Цариград да се као васал поклони сизрену и из његових руку прими градове.

Француски министар спољних послова Мутје склопио је Аустрију да пристане на уступање градова Србији и хтео је приказати као да је иницијатива дошла с аустриске стране. Француска је хтела да у исто време задовољи Русију, а да се не замери ни Порти. Порту је уверавала да ће за ту жртву добити компензације у том што ће утврдити добре односе са Србијом.

Помажући српске аспирације, Француска се приближавала руском становишту које је било још радикалније и агресивније. Сем тога, министри Наполеона III настојали су да у свима захтевима, корисним за хришћанске народе у Турској, истуре напред Аустрију и ангажују је, па да је изведу из њеног непријатељског држања према хришћанима или да је натерају да га отворено покаже.

Енглеска је, реално схватајући интересе Турске, саветовала Порти да учини концесије и била је мишљења да дунавске кнежевине и Србија треба да буду више савезници него поданици Турске и да им се аутономија прошири што више.

Порта тако мораде попустити тим пре што је озбиљни устанак на Криту (1866—1869) могао у вези с акцијом Србије да изазове покрет ширег обима, а уступање градова могло је смирити привремено амбиције Србије. Сем тога, поклонство у Цариграду пресумптивног вођа општег устанка хришћана умањило би револуционарна очекивања и поуздања. Кнез Михаило дође у Цариград и доби од султана ферман о предаји градова (априла 1867). Тако је уклоњена та унутрашња запрека за спољну акцију Србије.

Међутим, међународна ситуација између 1866 и 1870 није била повољна за ослободилачку акцију на Балкану. Аустрија, Француска и Италија преговарале су о савезу против Прусије па су желеле да Балкан

мирује. Енглеска је била одлучан заштитник Турске против руских аспирација. Тако је Русија била осамљена на Истоку па је желела најпре да uklони одредбе париског уговора које су јој забрањивале оружање на Црном Мору. Ни спрема балканских држава за рат није била довршена. За Србију су то потврђивали извештаји руских војних стручњака и француског пуковника Мондена. Граф Стакелберг је саветовао да се одгоди акција до каквог европског заплета (18 децембра 1867). У таквим приликама, мисија принца Жерома Наполеона, која се у Србији очекивала с великим надама, није могла имати другу задаћу сем умиревање на Балкану, у смислу тадашње опште француске политике. Завршетак критског устанка без успеха потврђује такођер да међународна ситуација за балканску акцију није била повољна. Тако ју је и кнез Михаило одгодио.

Кнез Михаило је покушао да uklони аустриску запреку за непосредни ужи циљ своје балканске политике: за добијање Босне и Херцеговине. С друге стране, угарски министар претседник Андраши хтео је Србију отргнути од Русије, везати је за хабзбуршку монархију и завадити Србе и Хрвате. То је он намеравао постићи тим што би пристао да Србија добије Босну до Врбаса, а да западни део од те реке заузме Аустро-Угарска. У том смислу радио је аустро-угарски генерални конзул Бењамин Калај који је постављен у Београду кратко време пред Михаилову погибију.

Догађаји после Михаилове смрти показали су колико је било искрености у овим понудама с мађарске стране.

Југословенска пропаганда пред Европом за источно питање

Упоредо са службеном акцијом српског Пијемонта ишла је акција српских патриота на политичком и књижевном пољу. Слично као у Италији пред уједињење, тако је шездесетих година прошлога века била обузета српска јавност једном мисли о националном ослобођењу и уједињењу. Успеси комбиноване талијанске државне и патриотске акције служили су као пример па-

триотским круговима у свима српским крајевима. Као што је пред уједињење Мацинијев савез „Млада Италија“ ујединио све талијанске патриоте у расцепканим талијанским земљама у један покрет за уједињењем Италије у једну слободну либералну народну државу, тако је требало да савез „Уједињене Омладине Српске“, основан 1866 у Новом Саду, уједини Србе из свих крајева у једно националистичко друштво са задатком да буди патриотску свест и самопоуздање у народу, да народ сам узме у своје руке ствар свог ослобођења. Један од оснивача Омладине, Владимир Јовановић био је отпре у вези с Мацинијем и прихватио је његов програм: да се Талијани и Југословени ослободе заједничком сарадњом. Задаћа Србије била је да помогне да се побуне Југословени и Мађари у хабзбуршкој држави, а требало је да Италија, поред ратовања с Аустријом, војнички помогне Србију против Турске.

Године 1866 радили су Јовановић и Светозар Милетић, вођ народне странке у Војводини, одлучно за то да Србија зарати против Аустрије у савезу с Италијом и Прусијом. Кад кнез Михаило није искористио ту прилику, основали су либерали Омладину, која је радила на том да се сам народ оспособи за акцију ослобођења. Либерали су спајали унутрашњу и спољашњу слободу и тражили су да Србија као Пијемонт предњачи у либералном уређењу, у уставности. Због вођства либерала у Омладини дошло је до њезина сукоба с режимом кнеза Михаила. Најзад је укинута у Угарској због својих националних, а у Србији због демократских тежња (1871).

У српским националним политичким круговима, не само у Србији и Турској, него и у Војводини, као и међу Хрватима, био је јак интерес за источно питање и утврђено је било тачно схватање да судбина нашег народа зависи од његова решења у савременом духу. Срби у турским покрајинама, особито у Босни и Херцеговини, узимали су активног учешћа у револуционарном спремању за његово решавање у српском смислу. Босански фрањевци педесетих година 19 века, особито Шуњић, Недић и страдалник Јукић развијали су

живу новинску пропаганду против турских насиља у Босни.

Новине у свима југословенским земљама и многи југословенски јавни радници ширили су код куће и на страни интерес за тешке прилике Југословена под туђом влашћу и за њихове тежње за ослобођењем. Југословени су успевали особито да објављују чланке у том смислу у раширеним аугзбуршким Општим Новинама (*Алгемајне Цајтунг*). У том су се одликовали нарочито својим угледом, везама и активношћу Вук Караџић, Др. Михаило Полит-Десанчић и Др. Имбро Ткалац-Игњатијевић. Ткалац је објавио на немачком језику велику студију: Српски народ у свом значају за источно питање и за европску цивилизацију, а издавао је једно време у Бечу и лист на немачком језику *Ост унд Вест* за обавештавање стране јавности о приликама на словенском Југу. Аустрија га је прогонила због његова националног рада па је морао сасвим емигрирати из хабзбуршких земаља.

Аустрија је прогонила овакве идеологе и политичаре јер је у њиховим идејама видела опасност за своје интересе и за сам свој опстанак. Они су, наиме, већином везали решење нашег националног питања с вековним међународним источним питањем и имали су уверење да политика Аустрије стоји у неразводној вези с решавањем тог питања, да је судбина те национално мешовите државе везана за судбину Турске и да је једна као и друга одлучно противна примени националног начела. Особито доследно заступао је те идеје Полит кроз цели свој дуги живот и плодни јавни рад, од чланака о том у „Српском Дневнику“ од 1857, од расправе на немачком језику „Источно питање и његово органско решење“ 1862 па преко својих многобројних чланака и беседа. Полит није хтео решење југословенског питања ни у каквом компромису с хабзбуршком монархијом па је саветован и Мађаре, али узалуд, да се не вежу слепо с аустриском политиком него да измире своју народну политику с оправданим тежњама суседних народа по начелу народности. У сличном духу се бавио источним питањем и Политов политички друг, вођ војвођанских Срба Светозар Ми-

летић у последње две деценије свог јавног рада. И он је објавио о том цео низ чланака које су доцније његови пријатељи превели и штампали и на немачком језику. Он је предлагао решење по начелу народности: стварањем једне балканске конфедерације између српско-бугарске федеративне заједнице с једне и Грка и Румуна с друге стране. Погледи војвођанских политичара изражени су и у Бечкеречком програму од 1869. У њему је узет став против политике одржавања Турске, против мешања страних сила, а за помагање ослободилачке акције хришћанских народа.

Србијански либерали водили су много рачуна о том да се инострана јавност придобије за српско гледиште у источном питању. Један од њихових првака, Владимир Јовановић радио је после бомбардовања Београда у Лондону договорно с изасланицима кнеза Михаила: кнегињом Јулијом и Филипом Христићем, а исто тако 1870 у Паризу по жељи намесништва. Он је објављивао и политичке расправе на српском 1863, француском 1870 и енглеском језику 1909, којима је желео уверити Европу да би Балкански Савез с Цариградом и Солуном као слободним пристаништима и са царинским савезом одговарао интересима Европе и општем напретку цивилизације, да би европски интереси на Истоку и саобраћај на великим линијама левантске трговине најбоље били обезбеђени неутрализацијом балканских држава и образовањем Балканског Савеза.

Велики хрватски историчар и сарадник Штросмајеров Фрањо Рачки заступао је у низу чланака у „Позору“ од 1862 мисао да се источно питање не може ни решити ни ућуткати никаквим обновама у турском царству, већ и за то не, јер реформе позајмљене из хришћанских држава не могу ухватити корена у држави с муслиманским начелима, која су сасвим противна хришћанским начелима. Зато је предлагао да европске силе примене начело немешања и нека пусте саме балканске народе да оснују народне државе, а за ту задаћу имају ти народи довољно душевне и материјалне снаге само ако је се прихвати солидарно.

То је био рецепт који је Наполеон III тако успешно употребио за довршење талијанског уједињавања,

штитећи тим начелом немешања леђа Пијемонту од аустриског поновног нападаја приликом уједињавања јужне и средње Италије. Тај исти начин употребиће Антанта 1912 да осигура Балканском Савезу успехе ослободилачког рата.

Рачки је изражавао солидарност Хрвата с борбом Срба пишући да као Хрват не раздваја корист хрватског народа од користи српског народа због уверења „да што је једном корисно, другом не може бити на штету“. И он је очекивао да ће се с решењем источног питања решити југословенско питање, да би решење источног питања по начелу народности донело не само слободу и уједињење балканских Југословена него да би олакшало и ослобођење Југословена испод хабзбуршке власти и њихово уједињење с балканским Југословенима.

Рачки је тачно изразио размимоилажење европских народа и Османлија у основним погледима на грађанске односе што је онемогућавало миран живот хришћана под османлиском влашћу.

Док је тако већина наших политичара и јавних радника очекивала решење југословенског питања по природном праву народности у вези с источним питањем, Еуген Кватерник и Анте Старчевић су, са задоцнелим идејама искривљеног легитимитета и историског права, без обзира на односе снага и тенденције светске политике, тражили то решење у смислу хрватског историског права. Требало је да помоћу историског права Хрвати уједине под хрватским именом све Хрвате и Србе, противно вољи Аустрије, Мађара па и самих Срба. Још 1892 веровао је Старчевић да би се, уз искрену вољу сила, могло источно питање решити помоћу извршења рефорама у Турској. Тек ако би се Турска показала преслаба, требало ју је жртвовати и на њезино место поставити народе који су за живот: Булгаре и Хорвате.

Изукрштеност интереса сила на Балкану 1866—1871

За велику европску политику између 1866 и 1870 била је од пресудног значаја чињеница да је Аустрија била дефинитивно потиснута из Италије и Немачке, да се Прусија спрема да уједини Немачку и да је остварење немачког уједињења Француска сматрала опасним за своје животне интересе. Питање уједињења Немачке постало је централно питање. У Аустрији је нови министар спољних послова Бајст водио политику реванша према Прусији. Француска, Аустрија и Италија водиле су у највећој тајности преговоре за склапање савеза против Прусије. Зато су те силе желеле мир на Истоку па су сваком приликом утицале на Порту да попуштањем избегава заплете и да не даје прилике Русији за агресивнију акцију.

Француска и Аустрија помогле су код Порте да призна наследство малолетном кнезу Милану и противиле су се руској сугестији да се кандидује црногорски кнез Никола. Намесништво (1868—1872) продужило је политику одлагања балканске акције против Турске.

Француска је покушала да се споразуме с Русијом о Балкану тако да Грчка добије Крит, Епир и Тесалију, Србија да се ослободи турских гарнизона, да се Турској осигура мир и финансиска помоћ, а да се зато Русија држи симпатично према француским интересима на западу. Русија није хтела да помаже француске интересе на западу против пријатељске силе Прусије а да ту помоћ да као накнаду за то што ће се Турска потпуно претворити у националне државе, при чему не би Русији запао ниједан део плена. Руски програм је одавна претпостављао у источном питању катастрофалан распад Турске уз активно учествовање Русије при чему би и Русија добила део. Зато се при сваком питању сукобљавало начело самоопредељења народа и начело империјализма. Француска није имала никаквих територијалних аспирација на Балкану, али је због трговинских и финансиских интереса тражила савременије економске реформе у Турској. Будући да је предвиђала да ће се Турска распасти, то је сматрала да јој је интерес да помаже развијање малих националних др-

жава а да спречава ширење Аустрије и Русије које су јој могле бити супарнице у области Средоземног Мора. Кад је Аустрија истиснута из Италије и Немачке, почела је активније да резервира балканске области Турске као сферу за своју евентуалну будућу експанзију.

Тако се француска политика на Балкану после 1866 слагала једним делом с Аустријом, а једним делом с Русијом. Француска је примала од руског програма замењивање Турске народним државама, али не и уједно с тим и руску експанзију. Од аустриског програма је примала противност руској експанзији и поправљање стања хришћана али не зато да би се продужавао живот Турске док јој Аустрија буде могла у згодним тренуцима откидати једну провинцију за другом него да би се хришћани снажили и умиривали и постепено се ослобођавали без руске и аустриске експанзије, а и без катастрофе за Турску у тадашњем моменту кад Француска не би могла водити одлучну реч због тешког проблема Немачке. Енглеска политика је одлучно штитила Турску против Русије и руских штићеника, па се тако једним делом слагала с француском и аустриском политиком.

Тако је српска акција на Балкану могла рачунати на активну помоћ Русије, али још усамљене и оптерећене последицама кримског пораза. Француска је давала само дипломатску помоћ за добитке дипломатским путем, а није била спремна ни за какву војну интервенцију због Балкана.

Кад је Француска објавила свој програм за реформе у Турској нотом од 22 фебруара 1867, Русија је одговорила још радикалнијим миморандумом, указујући на неспособност Турске да се реформира због непомирљивог антагонизма између државног уређења основаног на Курану и начела хришћанске цивилизације. Русија је зато тражила гаранتيју европских сила за реформе. Кад је, у исто време, Наполеон III у престоној беседи рекао да Русија не одваја на Истоку своју политику од француске, одговорио је одмах руски канцелар да Русија не може примити потчињене улоге коју јој Француска јавно даје у питањима која се у првом реду тичу руских народних интереса.

Француски план за решење источног питања на Балкану узимао је Србију као стожер око кога је требало да се окупе сви балкански словенски народи, дакле и Бугари. То се види не само индиректно из споменутих наговештених планова њених дипломата из 1861 него и из једног формалног предлога који је она ставила у Петрограду 1867. Аустриски посланик из Петрограда граф Ревертера известио је своју владу о новим предлозима француског кабинета руском, по којима је требало да се од Србије учини као неко језгро за словенске народе отоманског царства. Тим поводом изложио је аустриски министар спољних послова Бајст отворено француском посланику у Бечу Грамону да се питање Словена Турске који су суседни Аустрији мора решити у смислу аустриских интереса. Аустрија не може никако допустити проширење моћи и независности Србије која би тако постала привлачан центар не само за друге словенске народе Турске него и за Јужне Словене аустриског царства, за Србе и Хрвате. Ми не желимо да порушимо оно што постоји и ми радо штитимо аутономију Србије у њеним садашњим географским границама, али Босна и Херцеговина треба да остану изван тих комбинација. Аустрија не може подносити да Србија буде позвана да сачињава чвор једне компактне групе словенских народности на вратима царства. Једна једина комбинација даје Аустрији све гаранције које жели, а то је присаједињење Босне и Херцеговине Аустрији у случају распадања турског царства. Те провинције треба да буду или турске или аустриске.

Види се да је Аустрија већ имала јасан програм за своју експанзију на Балкану, куда јој је једино било могуће да се шири, и означен пут којим ће остварити тај део програма у згодној прилици, што је ускоро успела на Берлинском конгресу. Пут којим је мислила то постићи био је: добијање мандата од једне европске конференције сила. Сазив такве конференције предлагала је она Француској 1 јануара 1867. И Аустрија је на основу овога свога програма, као и Француска на основу свог споменутог програма, покушавала задобити Русију за сарадњу и за савез против Прусије, природно с истим неуспехом као и Француска. Али, овај им-

перијалистички програм Аустрије остављао је и Русији интересну сферу за експанзију и с тим могућност сарадње на Балкану, која ће се показати доцније у њиховим уговорима. Тај поверљиви тадашњи аустриски покушај није успео највише због прераног објављивања индискрецијом, вероватно с француске стране, која га је тим осујетила.

Русија је одбијала и француски и аустриски програм и надала се да ће остварити свој опширнији балкански програм ослањајући се на пријатељство Прусије. То је утицало на Аустрију и Француску да наставе своје приближавање против Прусије, па да се споразумеју и о Балкану на основу негативних страна свог програма: одржавања статус квоа и уклањања узрока немира с помоћу преко потребних попуштања и реформа. У том раду Француска је застрашавала Аустрију спремљеном руском и српском акцијом на Балкану и у Босни. Ипак, најзад, нити је Француска успела да постигне формалан савез с Аустријом против Прусије нити Аустрија споразум с Француском за своје аспирације у Босни.

Андрашијев мамац да изолира Србију обећањем Босне

Србија везана за Русију и за Јужне Словене у хабзбуршкој монархији показала се као јака сметња и аустриској и мађарској политици у више прилика од 1848. Угарски министар претседник Андраши и генерални конзул Калај у Београду подузели су да делимичним задовољавањем српских аспирација у Босни прекину те везе и вежу Србију за Аустро-Угарску. Андраши је уверавао кнеза Михаила приликом састанка на кнежеву имању Иванци, да је Наполеон III на састанку с Францом Јосифом у Салцбургу, у августу 1867, нудио Аустрији Босну и Херцеговину и да му је понуда одбијена, јер, по Андрашију, аустроугарски државни брод не може поднети више терета. То је Андраши поново говорио и Јовану Ристићу почетком 1868. Он је изјављивао и Гарашанину у септембру 1867 да би анексија

Босне и Херцеговине Монархији била штетна за Мађаре јер би умножила словенски елеменат.

По Андрашијеву биографу Вертхајмеру Андрашијев план је био да употреби Босну и Херцеговину као јабуку раздора између Срба и Хрвата, да помогне Србију да добије источни део и тим да је отуђи од Русије. Наполеон III је и после састанка у Салцбургу саветовао аустриском посланику у Паризу Рихарду Метерниху да Аустрија помогне амбиције Србије за Босном и Херцеговином и да је тако одвоји од Русије.

Међутим јавно, у црвеној књизи, којом је заједничка влада Аустро-Угарске Монархије предложила 21 новембра 1868 Делегацијама дипломатску кореспонденцију из те године, изјављивала се против сваке повреде интегритета Турске, нарочито у областима у суседству Монархије, и обећавала је помоћ за све концесије које би ишле за тим да сузбију покушаје очајничке самопомоћи и улију поверење у интенције Порте.

У том смислу интервенисале су Аустрија, Француска и Енглеска у Београду и Букурешту против сваког агресивног оружања и против помагања револуционарне агитације у Турској.

Бисмарк је желео да се аустриске амбиције одврате од Немачке на Исток и с помоћу Мађара настојао је да ослаби Бајстову франкофилску политику. Зато је Француска морала привидно да и сама потиче те аустриске аспирације на Босну и Херцеговину, да је не би код Аустрије надлицитирала Прусија.

Ипак је, у тајним преговорима од 1868—1870 између Француске, Аустрије и Италије о савезу који би био управљен против Прусије, за Балкан предвиђена конзервативна политика: да се одржава власт султана докле се може, да се штите интереси хришћанских народа и прогрес западне цивилизације.

Слом Француске дезавуисао је Бајстову прускофобску политику, склонио њега на посланички положај у Лондон, а на кормило спољне политике довео Андрашија. Четири године доцније, 1874, Бајст је покушавао да прикаже Андрашију, сасвим у духу тадашње промене ориентације, да у ондашњим преговорима с Француском он није имао агресивних намера према Немачкој

него да је сматрао да су интереси Монархије упућени према Истоку, где се сви народи Монархије могу борити без устезања. Због непријатељског држања панславистичке Русије предвиђао је он могућност рата Аустрије и Француске против Русије, у којем би Русији помогла Прусија. Али, Наполеон III је остао у заблуди да може оделити Русију од Прусије.

У исто време, док су Андраши и Калај нудили кнезу Михаилу и, после његова убиства, Намесништву источну половину Босне и Херцеговине, настојала је Аустро-Угарска да у народу у Хрватској и у Босни створи повољно расположење за своје анексионистичке планове. Бечка влада покушала је да за такву пропаганду придобије хрватску народну странку, али није успела. Тај план дошао је до руку српској влади и она га је поверљиво саопштила руској и енглеској влади и Порти (у другој половини септембра 1870).

Приликом одлучивања о учествовању Монархије у француском рату против Прусије, у крунском савету од 18 јула 1870, Андраши је давао велику важност неутралности Србије у евентуалном рату Аустрије с Русијом. Из тих брига морао је потећи аустро-угарски предлог преко Калаја Намесништву да Монархија и Србија склопе уговор (под јесен 1870). Аустро-Угарска би се обавезала на немешање у случају рата између Србије и Турске, о којем би Србија морала унапред обавестити Монархију. У случају рата Аустро-Угарске с неком силом Србија би задржала пријатељску неутралност. Као накнаду за то Аустро-Угарска би се обавезала да ће Србији после рата изградити припојење Босне и Херцеговине и Старе Србије под сизреном влашћу Порте.

Ова анексија имаће да се изведе, ако буде потребно, и самим ратом. Кад Србија проведе ту анексију, заузеће Аустро-Угарска за се део Босне до Врбаса и Неретве. Ако би за време рата настали немири у том подручју, поселе би Аустро-Угарска и Србија споразумно свака свој део који је за њу предвиђен.

Ако би у случају ове интервенције Порта напала Србију, Аустро-Угарска би признала независност Србије и радила би код других сила да то исто учине.

Од свега тога таквог уговора имали би практичну корист само Аустро-Угарска у обавези Србије да буде неутрална у случају рата Монархије с Русијом. Сем тога, Србија би се компромитовала код Русије и везала би се безусловно за Аустро-Угарску. Тако би престао и њен неповољан утицај на Србе у Угарској. За накнаду је добивала Србија једно обећање за које се наскоро видело, колико је малу вредност имало.

Поводом расписа кнеза Горчакова од 19 октобра 1870, којим се Русија самовласно ослобођавала од обавеза париског уговора о разоружању на Црном Мору, бојала се Аустро-Угарска да ће се узнемирити балканске земље и почети веровати да је престало стање створено уговорима. Зато је послао Бајст својим претставницима у Београду и Букурешту ноту од 23 новембра 1870, у којој се наглашавало да Аустро-Угарска неће допустити да се потресају основе које су постављене уговорима од 1856 и 1858 па да ће заложити сву своју снагу за њихово одржање.

Хабзбуршка монархија је, дакле, консеквентно била противна реалном појачању и повећању Србије. Француско друго царство, међутим, хтелo је илузијама на проблематичне користи да склони хабзбуршку монархију да допусти стварно појачање и повећање Србије.

Пресоријентација европске политике на Балкану

Француски пораз у немачком рату потиснуо је за дуже времена значај француске протекције народности у Европи и на Балкану. Аустро-Угарска је напустила Бајстову политику реванша и прихватила је Андрашијеву ориентацију према Истоку. Русија је ослобођена јаког француског притиска против њеног империјализма па је наставила још активније своју агресивну политику на Истоку.

Још није потпуно осветљена руска револуционарна пропаганда на Балкану из овог времена. Та панславистичка пропаганда захватила је Словене у Турској, па и у Аустрији, а протектори и органи били су јој чланови царске династије, високе дипломатске и поли-

тичке личности Русије, посланици и конзули у Турској и у суседним земљама. Панславистички комитети, особито бечки комитет с послаником Новиковим на челу, развили су врло активну пропагандистичку акцију у српским земљама.

Руска политика на Балкану одвратила се после смрти кнеза Михаила од Србије, у којој су почеле превлађивати унутрашње слободњачке струје и јачати се демократизам. Руски аутократски режим почео је преносити тежиште своје српске политике на Црну Гору у којој је кнез Никола одржавао сличан режим патријархалног апсолутизма, а тежиште балканске политике на Бугаре који су били у ближој сфери руских интереса и могли боље послужити непосредним руским циљевима на Истоку. Бугари су успели да добију ферман за самосталну цркву у Турској, свој егзархат 1870. Русија је пристала на те бугарске тежње, надајући се да се њима користи против Турске, а Порта је, међутим, мислила да ће се с помоћу Бугара сузбити утицај грчке и српске државе и разбити се југословенска и хришћанска солидарност. Егзархат је захватио и многе српске епархије. С егзархатом су Бугари добили јаке позиције за своје врло широке националне претензије у Турској и одделили су своју акцију од српске.

Русија је успела да су је силе потписнице париског уговора ослободиле од неутрализације Црног Мора 1871, па је онда наставила своју балканску акцију. Ослоњена на Немачку, она је настојавала да се споразуме с Аустријом и тим да обезбеди своју акцију на Балкану. На берлинском састанку тројице царева: Виљема I, Александра II и Франца Јосифа I 1872 припремише министри Бисмарк, Горчаков и Андраши троцарски савез који је идуће године писмено утврђен, а као циљ му је истакнуто: одржање и заједничкоа одбрана мира.

VI. Самостална словенска ослободитељска акција 1875—1878

Велике силе и српске борбе за ослобођење

Слично талијанском неуспелом покушају 1848—1849 да се по начелу *Italia farà da sè* ослободи и уједини својом народном снагом, подузели су Јужни Словени за се такву акцију 1875—1878. Већ покрет Омладине Српске био је по угледу на талијански Мацинијев покрет у сличним идејама. Док се по методима и тактици српске националистичке идеологије очекивало ослобођење и уједињење хришћанских народа османлиске царевине од комбиноване народне и државне дипломатске акције, стављао је оснивач српског социјализма Светозар Марковић у свом делу *Србија на Истоку* (1872), прилично депласирано у мацинијевском а прерано у социјалистичком смислу, српском народу као задаћу на Истоку: подизање револуције која би се завршила уништењем свих држава које су тада сметале да се балкански народи сједине као слободни људи и равноправни радници у савез општина, жупанија или држава. Он је, дакле, хтео балканску федерацију, као и неки национални идеолози, али револуционарним демократским покретом оздо, као што је Мацини хтео талијанску, само је Марковић том циљу давао јачи социјални садржај.

Словенски ослободилачки покрет 1875 дошао је, заиста буном из народа, али су га прихватиле српске кнежевине, па затим Русија. У Турској је била такођер настала међу интелигенцијом струја „Млада Турска” која је тежила за модернизовањем Турске, али ти мла-

дотурци су били шовинистичке националисте. Султан Абдул Азис (1861—1876) увео је многе реформе, особито после посете париске изложбе 1867. Али, после смрти реформних вођа Фуад-паше и Али-паше и после пада француског утицаја превлада у Турској старотурска реакција против модернизовања Турске и против продирања западне културе и западног капитала.

Репресивне мере Порте против словенске пропаганде, аграрни и порески терети, насиља и лична несигурност изазвали су врење међу балканским хришћанима, особито у Босни и Херцеговини. Устанак у Херцеговини, а потом и у Босни, отворио је тешку трогодишњу источну кризу 1875—1878. Устаници су тражили гаранције против грађанских и аграрних насиља и против њихова понављања и то гаранције у облику аутономије.

Порта обећа ирадом од 2 октобра 1875 реформу пореза и управе и издаде наредбе против злоупотреба, на које су се жалили устаници европским конзулима. Затим порта издаде 12 децембра 1875 ферман о реформама за целу царевину.

Устаници нису веровали већ често пута обећаваним реформама, тражили су гаранције и нису престајали с борбама. У Босанској Крајини појавио се принц Петар Карађорђевић и борио се зими 1875—1876 под именом Петар Мркоњић. Јавно мњење у Црној Гори и Србији било је ратоборно. Либерали у Србији и Светозар Милетић у Војводини, који је најпре сумњао да је Аустрија дала иницијативу за буну, одлучили су се за ратоборну политику. Милетић је кроз „Заставу” кликнуо: Брату брат, а Турчину рат! Кнез Никола и министар спољних послова Србије Јован Ристић хтели су помоћу тог устаничког покрета да од Порте добију територијалне уступке. Ристић је настојавао да дипломатским путем добије Босну као што је пре добио градове. Порта није попуштала, а Србија и Црна Гора нису могле напустити вођство покрета. Устанак и ратоборно расположење су бујали па Ристић није могао остварити свој план да уђе у рат тек с Русијом.

Троцарски савез развио је живу дипломатску акцију. Конзули сила посредовали су безуспешно међу уста-

ницима и турским властима. Нато Андраши предложи реформни план 30 децембра 1875. Сигнатарне силе париског мира прихватише га и предложише Порти, а она, углавном, прихвати. Опет су реформе остављене у унутрашњој компетенцији Порте.

Херцеговачки вођи изјавише да траже стварну, гарантирану независност и изразише наде у Русију, Србију и Црну Гору. Панслависти у Русији, у чијем духу је радио и руски амбасадор у Цариграду Игњатијев, развили су и у Русији и на Балкану живу пропаганду за рат. Словенство је дошло у свој период самосталне акције.

Међутим изби и у Бугарској априлски устанак 1876. Зверства којима одговорише Турци на тај устанак изазваше огорчење у целој Европи. Вођ енглеске либералне опозиције Гледстон употреби те „бугарске ужасе” као јако оружје за агитацију против туркофилског торијевског кабинета Дизраелија (лорда Биконсфилда). Али, страх од руске експанзије према енглеским медијтеранским везама упућивао је енглеску политику против Русије те је, крајем 1876, по речима аустриског претставника у Лондону, и Енглеска, земља с најјачим нервним системом, најзад постала нервозна.

У Турској је превладавала странка националног отпора против страног мешања и против концесија хришћанима. Абдул Азис је збачен и подигнут на кратко време Мурат V. Пошто Срби нису могли да приме никакво предложено палијативно решење свог питања у Турској које су без компромиса ставили пред Европу, заратиле су Србија и Црна Гора на Турску (18/30 јуна 1876 године).

Врло занимљива је била дипломатска игра Енглеске којом је бацила јабуку раздора међу силе троцарског савеза, специјално међу Аустро-Угарску и Русију, јер није трпела да један тако моћан блок сила стоји иза експанзионистичких тежња Русије на Блиском Истоку. Горчаков је одмах од почетка босанско-херцеговачког устанка изнео и, целу прву годину до почетка рата Србије и Црне Горе против Турске, заступао идеју да се настала криза реши давањем аутономије Босни и Херцеговини. Андраши је развио одмах свестрану но-

винску, пропагандну и дипломатску контраакцију против сваке идеје о аутономији тих покрајина, јер би такво решење онемогућило његов план. Тај план састојао се у том да се палијативним реформним мерама ствар што више развлачи док се покаже да Porta не може својом снагом умирити нити реформирати те покрајине, те да се покаже потреба да то учини једна хришћанска европска сила, а то је могла да буде само Аустро-Угарска. За то време Андраши је настојавао да убеди европску дипломатију и јавност да због верских и социјалних супротности становништва није могућан миран развјат Босне и Херцеговине ни у аутономној управи нити у заједничкој управи са Србијом и Црном Гором.

Лорд Дерби се показивао склон идеји о аутономији Босне и Херцеговине и тим је подржавао кнеза Горчакова да устраје на том путу који га је удаљавао од Аустро-Угарске и потресао троцарски савез. Дерби је, и то у доба замаху Гледстоново либералне хуманитарности у Енглеској, рекао да ће рат пустити крв Србији и Црној Гори и ублажити неизгладиву супротност између српског и турског становништва. А устаници, ако победе, оствариће своје жеље. Ако Турци победе и услед тога појачају тлачење, натераће тим велике силе да од султана испослују и за те провинције органички статут по примеру Крита. У исто време Дерби је претстављао Андрашију да је тешко побијати популарну идеју о ослобођењу хришћана од турског јарма и тим му је пружао мамац да би могао с помоћу Енглеске добити европски мандат за окупацију тих земаља. У одлучном моменту Дерби је одбио Горчаковљеву идеју о аутономији Босне и Херцеговине и тим је натерао Русију да учини тешке концесије Аустро-Угарској у погледу Босне и Херцеговине, што ће јаз између та два члана троцарског савеза више продупсти него затрпати.

Непосредно иза тога склопише на састанку цара Александра II и Франца Јосифа I у Рајхштату у Чешкој, 8 јула 1876, Горчаков и Андраши тајни споразум. За случај турске победе уговорено је да се одржи статус-кво за Србију и Црну Гору и Црној Гори да се призна независност. За случај турског пораза Аустро-Угарска

је изјављивала да не може допустити да Србија заузме анклав између Далмације, Хрватске и Славоније него се Србији допушта проширење територије са стране Дрине у Босни, у Новом Пазару, у Старој Србији и у правцу Лима. Црна Гора би добила суседни део Херцеговине и територију према Лиму, те би том реком била подељена између Србије и Црне Горе територија која их је растављала. Остатак Босне и Херцеговине анектирала би Аустро-Угарска. Русија би вратила границе отпре 1856 и проширила би се у азиској Турској. Бугарска, Румелија и Албанија могле би постати аутономне државе. Тесалију и Крит би анектирала Грчка, а Цариград с околином постао би слободан град.

Тако је мала црна тачка у Херцеговини, како ју је назвао Бисмарк, порасла у велик облак и помутила ведро небо европске дипломатије. Бисмарк је гледао на источну кризу са тачке гледишта уколико она може утицати на односе Немачке према Русији и Аустро-Угарској, иначе је изјављивао да све не вреди здравих костију једног померанског гренадира. Он је настојавао да веже и Русију и Аустро-Угарску за Немачку и да тако Немачкој осигура залеђе за случај француског реванша. Он је радо гледао аустро-угарску експанзију према Балкану, јер је тим Аустро-Угарска била све више упућена на Немачку.

Пошто је Аустро-Угарска осигурала себи врло повољан положај у рајхштатском уговору, постала је непопустљива према жељи Руса који су хтели да за будући рат против Турске обухвате у своју операциону базу и Србију и Црну Гору које су већ биле у рату с Турском. Чак, она није хтела да прихвати руски предлог да у исто време поседне Босну и Херцеговину кад Русија окупира Бугарску. Аустрија је тачно рачунала да ће моћи без рата дипломатским путем добити Босну и Херцеговину кад Русија окупира Бугарску, а да се насилном окупацијом не придружује рату Русије против Турске, са свима његовим неизвесним заплетима. Рачунала је да ће је у тој дипломатској отимачини помоћи Немачка и Енглеска, а да јој неће моћи сметати Русија, везана рајхштатским уговором, нити интернационално ослабљена Француска ни сама Италија. Најзад

је Русија, кад је наумила да зарати, морала да прими онолико колико јој је хтела Аустро-Угарска уступити у пештанској војној конвенцији од 15 јануара 1877. Том конвенцијом осигурала је Русија неутралност Аустрије у будућем рату против Турске, а Аустрија себи право да изабере моменат и начин војне окупације Босне и Херцеговине, што се није требало схватити ни као солидарност с руском окупацијом Бугарске ни као непријатељство томе. Искључене су руска војна акција у Босни, Херцеговини, Србији и Црној Гори и делу Херцеговине који дели ове две кнежевине, а аустро-угарска у Румунији, Србији, Бугарској и Црној Гори.

Убрзо је ова војна конвенција употпуњена политичком конвенцијом. Њом су ограничене евентуалне анексије: аустро-угарска на Босну и Херцеговину без подручја међу Србијом и Црном Гором, о којем су обе силе резервирале споразум за момент кад се буде одлучивало о том подручју. У случају распада Турске искључено је образовање једне велике компактне словенске државе. За накнаду могле су Бугарска, Албанија и остатак Румелије бити уређени у независне државе. Тесалију, Епир и Крит могла је анектирати Грчка, а Цариград је могао постати слободан град.

Међутим су настале извесне промене повољне за Турску. Болесни Мурат V био је збачен а на престо је подигнут Абдул Хамид II (31 авг. 1876 — 27 априла 1909). Срби су под врховном командом руског генерала Черњајева победили на Шуматовцу, али су најзад били поражени на Ђунису. Зато је Русија ултиматумом натерала Порту на примирје. Црна Гора је однела победе на Фундини и Вучјем Долу.

Кад је цариградска претконференција амбасадора, 12—20 децембра 1876, предложила да се изврше реформе у Босни и Херцеговини и Бугарској под контролом европске страже од шест хиљада људи, избегао је Мидхат-паша да прихвати тај план тако што је свечано прогласио устав 23 децембра 1876 за целу државу.

Устав није створио код хришћана и европских сила никакве илузије, а муслимани су били против њега. Први парламент назван је Меџлис Евет-ефендија (Веће Аминаша). Творац устава Мидхат-паша прогнан је из земље

пре састанка парламента. Парламент је радио само годину дана па је суспендован.

И поред устава предложила је конференција амбасадора Порти програм рефорама, али га је Porta одбила. Посредовањем конференције продужено је 1 јануара 1877 примирје Србији и Црној Гори на два месеца, а 1 марта 1877 склопила је Србија мир с Турском на основу статус-квоа. С Црном Гором је продужено примирје до 12 априла а најзад су одбијени њени услови за мир и Црна Гора је наставила рат, подржана убрзо и уласком Русије у рат.

Руско-турски рат

Руска политика колебала се дуго између ратоборности цариградског амбасадора Игњатијева и славенофила с једне и дипломатских настојања канцелара Горчакова с друге стране. Лондонска конференција сила препоручи Порти да склопи мир и с Црном Гором, да демобилише и да уведе реформе под контролом сила. Porta је обећала реформе али је одбила мешање страних сила. Русија изјави да сматра то одбијање као индиректну објаву рата и посла војску у Молдавију и Јерменску (24 априла 1877), проглашавајући тај чин као средство да се изврше закључци сила. Енглеска одмах изјави да је та акција у противности с уговорима од 1856 и 1871 и да ће остати неутрална само дотле док не дођу у опасност енглески интереси: суески канал и посед Цариграда. Зато Русија изјави да неће у то дирати. Француска, Италија и Аустро-Угарска изјавиле су неутралност без оградe.

Румунски кнез Карол прогласи се самосталним и објави Турској рат. Тако су у рату против Турске биле Црна Гора, Русија и Румунија, а од децембра 1877 поново и Србија. Руси освојише северну Бугарску, али су тек после петомесечне тешке опсаде могли да натерају на предају Плевну коју је утврдио и бранио Осман-паша, „Лав од Плевне” (10 дец. 1877). Руси су већ пре позвали и Србе да поново зарате и они су се спремали на то да прекину мир од 1 марта 1877 па су то и учи-

нили 13 децембра 1877. Српска војска освоји Пирот и Ниш и продре до Врања, а црногорска војска је заузела Никшић, Бар и Улцињ.

Кад су Руси ушли у Једрене и допрли до Чаталце, заузела је Енглеска одлучан став својом флотом код Дарданела, те се Русија пожур и склопи примирје у Једрену 31 јануара 1878, којим је обухватила и Румунију, Србију и Црну Гору. Необавештена о том, Грчка отпоче непријатељства, али их убрзо прекиде. Енглеска која је пре бранила Турску против словенске и против грчке експанзије, поче сада да брани и грчке интересе против словенских, сматрајући словенске као део руске експанзије на Балкану.

Русија је мислила да ће моћи искористити своју пуну победу и против интереса Енглеске, само ако остави нетакнуте Мореузе, и противно обавези коју је узела према Аустрији. Она склопи у том смислу мир с Турском у Сан-Стефану, местанцу удаљеном два сата хода од Цариграда, 3 марта 1878.

Још пре склапања мира обавестила је српска влада преко свог редовног заступника пуковника Ђ. Катарције па и по ванредном посланику Лешјанину руску врховну команду о својим захтевима. Она је тражила за Србију: Видин и Стару Србију или Косовски вилајет до ушћа Струме са Солуном и приморјем и до Лом-Паланке и Дрима. У каквом несразмеру су стајали ови захтеви с руским намерама види се из тога што је кнез Милан једва спасао крвљу ослобођени Ниш поручивши у руски главни стан да „српска војска неће оставити Ниш па све да је руска војска и нападне”.

Сан-стефанским миром добивала је Црна Гора независност и територијално проширење с градовима: Никшићем, Гацком, Спужем, Подгорицом, Жабљаком и Баром. Србији је такођер призната независност и незнатно је проширена, углавном према Новом Пазару и Митровици, али без тих градова, затим са северном половином нишког санцака који је освојила. Лавовски део је додељен васалној великој Бугарској у руској интересној сфери: Бугарска северно и Источна Румелија јужно од Балкана до пред врата Једрена, већи део Македоније с луком Кавалом до пред врата Солуна и до

Охридског језера и део Старе Србије и чак српске ратне тековине: Пирот и Врање. У овој области ишла је територија сан-стефанске Бугарске западном границом каза: врањске, кумановске, тетовске и охридске на ушће Вардара, Струме и Месте. Стварањем Велике Бугарске мислила је Русија да је до близу Цариграда уклонила све препреке да може једном доцније у згоднијем часу подузети поход на Цариград. Русија је, између осталог, поново добила део румунске Бесарабије који је изгубила 1856, а Румунија је добила Добруду и независност. Босна и Херцеговина требало је да добију аутономију у смислу предлога цариградске амбасадорске конференције, модифицирану у споразуму с Аустро-Угарском. Прекинута је територијална веза престонице са преосталим јој западним областима. Гарантована јој је, додуше, та веза преко васалне бугарске територије, али у случају поновног рата с Русијом могла је да Турска буде ограничена само на источно-трачку област око Цариграда и тако остављена на милост и немилост Русије.

На српске протесте због оваквог прикрађивања у корист Велике Бугарске одговорио је помоћник руског министра спољашњих послова српском заступнику у Петрограду Протићу да у првом реду стоје руски интереси па иза њих а често и успореда с њима бугарски, а најпосле српски интереси. Русија је желела да добије за Бугарску Пирот, па чак и Ниш и Врање, а да Срби добију крајеве у Новом Пазару, које би још морали да освајају од Турака.

Сан-стефански уговор изазвао је протесте Енглеске, Аустро-Угарске, Румуније, Србије и Грчке. Енглеска и Аустрија нису допуштале Русији да, противно интересима других сила и примљеним тајним обавезама решава на своју руку источно питање. Енглеска није допуштала да се Турска тако осакати да Цариград и Мореузи буду првом приликом плен руског освајача. Лорд Дерби је изјављивао да ниједна промена обавеза од 1856 и 1871 неће вредети без пристанка сила које су учествовале у тим уговорима.

Ни Аустрија није могла мирно примити сан-стефански уговор јер је био у противности с руским обавезама из будимпештанских конвенција.

Наивно је било мишљење руске дипломатије да ће при онаквој заосталости своје убојне снаге моћи исцрпсти све користи од својих споразума и обавеза према другим силама а да ће моћи изиграти те силе и не дати им уговорене компензације нити се обазирати на њихове интересе и међународне уговоре. Андраши је одлучно ставио аустриску алтернативу: сукоб или конференција.

Бисмарк је подвлачио да Немачка нема директних интереса на Истоку и да хоће само да игра улогу поштена посредника. Али, показало се да је он, ипак, одлучио да помогне свим силама Аустрију, коју ће већ идуће године добити као савезницу. Русија је морала пристати на сазив конгреса па је по њеној жељи Бисмарк 4 марта предложио састанак конгреса у Берлину.

Најзад се тако нашао излаз из кризе да се сазове конгрес сила у Берлин, на ком ће се ревидирати сан-стефански мир.

Пре него је отпочела други рат, Србија је дознала од Русије, а и директно од Аустрије да не сме подузмати операције преко Дрине и Лима, јер је то сфера аустриских интереса. Тако је Србија морала упутити и своје војне операције и територијалне аспирације на југ према Старој Србији, где се сукобила с руским тежњама које су ишле за тим да што више прошире границе Бугарске. Србија је морала тражити дипломатску помоћ за своје проширење, које је, по својој војној и дипломатској ситуацији, могла проводити само према југу. Та ситуација ју је упућивала на Аустрију. То је било од пресудног значаја за нову оријентацију Србије у спољној ситуацији.

Сан-стефански мир је био једна доказ више за препотенцију а с тим и за неспособност старовремске словенофилске дипломатије. Поред добрих резултата ослободилачког дела Бугарске, мир је створио два велика далекосежна зла на словенском југу: развио је код Бугара неосноване претензије, које су остале извор крвавих разрачунавања са Србима и Грцима, и одгурнуо је династију Обреновића у аустрофилске воде.

Берлински конгрес и српско питање

Већ пре састанка конгреса у Берлину споразумела се Русија с Енглеском о основним линијама ревизије сан-стефанског уговора. Енглеска је, такођер, склопила тајни споразум с Портом, у коме се обавезала да ће штитити турске поседе у Азији, а за накнаду је добила острво Кипар.

Дипломатска ситуација на Конгресу била је таква да се главна борба имала водити између Енглеске и Аустрије с једне и Русије с друге стране. Пређашњим споразумима већ је била створена одлука о главним позицијама, а борба се имала водити о примени и о појединостима обавеза. По будипештанским конвенцијама Русија је била признала Аустро-Угарској право на Босну и Херцеговину, а донекле и на Новопазарски Санџак. У споменутом споразуму с Русијом Енглеска је допуштала да западна граница Бугарске допре до Новог Пазара, али је удаљавала Русију и Бугарску од Мореуза и од Егејског Мора. Србију је остављала судбини која јој дође од аустриске сфере.

Србији је могла помоћи само Аустро-Угарска која није пристала на Велику Бугарску ни онда кад јој је Русија понудила преко Игњатијева да анектира Босну и Херцеговину и да Србију веже царинским савезом у своју сферу. Аустро-Угарска није хтела да никакав свој добитак доводи у интересну повезаност са дипломатски потиснутом Русијом.

Кнез Милан је послао преко Беча у Берлин министра спољних послова Јована Ристића да приликом конгреса ради за српске интересе. Ристић је у Бечу предао кнежево писмо графу Андрашију. Тим писмом и усменим саопштењима Ристићевим изражавана је пријатељска оријентација Србије према суседној монархији и тражена је дипломатска помоћ да Србија добије гарантирану независност и територијално повећање. Андраши је пристао на независност и повећање Србије у области источно од Новог Пазара и Митровице, али без стране гаранције која би Аустрији била незгодна на њеним границама. У замену граф Андраши је тражио да Србија склопи с Аустро-Угарском трговински уго-

вор, не тражећи ни царински савез ни војну конвенцију, затим обавезу да ће Србија изградити железничку пругу Београд—Ниш с везама на Пирот и Врање. Ристић је у том смислу потписао с графом Андрашијем у Берлину конвенцију од 8 јула (26 јуна) 1878. На основу тог споразума Андраши је помогао Србији у свему што је добила преко граница сан-стефанског мира, особито Пирот који је Русија тражила за Бугарску и Врање које је Турска за се захтевала. О питању царинског савеза речено је у конвенцији да ће се проучити па да ће се закључити ако се нађе да је то корисно по стране које уговарају.

На Бисмарков позив састао се конгрес у Берлину и свршио је своје послове за месец дана 13 јуна до 13 јула 1878.

На Берлинском конгресу под Бисмарковим претседништвом биле су заступљене велике силе и Турска. Русија је била противна да румунски пуномоћник учествује на конгресу. Доследно нису могли учествовати ни српски. Румунски и грчки претставник саслушани су само о њиховим специјалним жељама. Енглеска је чак предлагала да се Грчка прими као члан конгреса само да би били што јаче заступљени грчки интереси против словенских. Србијин изасланик Ристић и црногорски делегати Божо Петровић претседник сената, и Станко Радонић, бивши министар спољних послова, могли су радити само изван конгреса код претставника појединих сила. Није довео до успеха Ристићев захтев да га конгрес саслуша о српским жељама него је само предао о том мемоар.

Русија је била бугарофилска, Енглеска гркофилска, Немачка је помагала Аустрију да се шири на Балкану. Аустрија је тежила за Босном и Херцеговином и била је против ширења Србије у њеној интересној сфери као и против образовања једне велике словенске државе на Балкану, јер би она привлачила немирне Словене Аустро-Угарске. Француска је због последица несрећног рата од 1870—1871 избегавала у овој целој кризи сваки заплет и свако јаче ангажовање, јер није могла иступити с јачим ауторитетом, али је пријатељски помагала Србију где је год могла. Италија се показивала

добро расположена према Србији, али се уопште држала прилично повучено и без снажнијег утицаја. За време конгреса упућивао је други руски претставник граф Шувалов Ристића да се споразуме с Аустро-Угарском и да ништа не предузима противно њеној вољи. Он и Жомини тешили су Ристића да ће то стање остати привремено и да ће се Русија морати разрачунати с Аустро-Угарском најдаље за 15 година. Та обећања, после учињених руских обавеза према Аустро-Угарској, вредела су исто толико колико ће вредети и при крају тог предвиђеног рока, дванаест година доцније, приликом посете краља Александра Обреновић у Русији (1890), уверавања која је давао цар Александар III Ристићу и Пашићу: да Русија неће никада дозволити анексију Босне и Херцеговине Аустро-Угарској. Тада на Берлинском конгресу Ристић се жалио Шувалову, Жоминију и генералу Бобрикову: Призор је жалостан за нас да видимо Русију у борби с Аустријом против нас. На конгресу је сужена територија Бугарске и подељена је на два дела: на трибутарну кнежевину Бугарску и на аутономну провинцију Источиу Румелију. На Криту је требало да Porta изврши органички правилник, а Грчкој да исправи границе у Тесалији и Епиру.

За Босну и Херцеговину је, по енглеском предлогу, закључено да их окупира и њима управља Аустро-Угарска, да се не би „поново појавила превласт словенске расе која је мало склона да буде праведна према другима”, а у Новопазарском Санџаку да држи гарнизоне. Црној Гори је призната независност. Бар с обалом припојен је Црној Гори, а Шпич Далмацији. Улцињ је остављен Турској. Црногорска обала је неутрализована и Аустро-Угарској је остављено вршење поморске и санитарне полиције. Црна Гора је даље добила Плав, Гусиње, Колашин, Никшић и Подгорицу. Кнежевини Србији призната је независност и територија јој је проширена с пиротским, нишким, врањским и топлечким округом.

Румунији је призната независност и дата јој је Добруца, а Русији је враћен део Бесарабије између Прута и Килије, који јој је био отргнут париским миром 1856. Забрањено је подизање тврђава и пловидба ратних бро-

дова на Дунаву од Ђердапа до ушћа. Отстрањење запрека пловидби код Ђердапа поверено је Аустро-Угарској с правом да диже таксе за покриће трошкова око тога. Задржана је Европска Дунавска Комисија.

У завршном говору истакнуо је Бисмарк да је конгрес стекао великих заслуга за Европу и да ће историја одати правду у сваком случају његовим намерама и делу, а пуномоћници ће бити свесни да су дали и осигурали Европи велику благодат тако тешко угроженог мира. При повратку одушевљено дочекан у Лондону, лорд Биконсфилд је рекао чувене речи: Доносимо мир с чашћу.

Берлински конгрес је у крајњој линији регистровао резултате руско-енглеског двобоја на Блиском Истоку, двобоја који се није завршио потпуном победом или поразом једне стране. Русија је поново кажњена за несавремену повреду националног начела. Највиши међународни значај Берлинског конгреса лежи у том што је Европа, поново и дефинитивно, сузбила Русију да не решава вековно источно питање као неко специјално своје питање, без обзира на интересе других сила. С тим у вези ускраћена је Македонија Бугарској као руском експоненту. Дефинитивно је ударена основица за засебно државно развијање Бугарске, а руском политиком дат је повод за њено супарништво са Србијом. Русији је и овај, последњи пут, доказано да не може по својој вољи империјалистички делити Балкан. Тим је индиректно потиснута Русија на решавање балканских питања по националном начелу, а то је било у корист Срба.

Берлински конгрес повредио је такођер национално начело, поверивши Аустро-Угарској окупацију Босне и Херцеговине. Сем тога, одржао је један анахронизам у Европи тим што је спасао Турску од расула вративши јој континуитет територије и што је помогао да се на Балкану поново почне ширити други анахронизам: хабзбуршка власт и преко ње империјалистички германски *Drang nach Osten*. Та два анахронизма морала су кад-тад угрозити мир Европе, којим су се тако поносили Бисмарк и Биконсфилд. Мисао о аустријском продирању према Солуну за протутежу руском заузима-

њу Цариграда изрекао је један аустријски дипломата већ 1850, у једном меморандуму, а проширио ју је један аустријски министар једним говором. Због тога што је донео ова решења противна духу времена и што је спречио савремене српске жеље за националним ослобођењем и уједињењем Берлински конгрес је оставио квасац за будуће ратове, премда је за дуже време донео мир међу европским великим силама. У свом истовременом делу Брунsvик је приметио да је берлински уговор „производ трансакције између страха Енглеза од напретка Словена и страха свих других од рата који је претио“.

Али, национално начело је оснажено тим што је призната независност Србије, Црне Горе и Румуније. Србији је остало да се у два правца бори за победу националног начела против две велике државе. Тај положај јој је одредио улогу вођа у ослободилачкој акцији јужних Словена и у решавању балканског дела источног питања и хабзбуршког питања по начелу народности. Берлински конгрес ускратио јој је Босну и Херцеговину, али јој је спасао Македонију и Стару Србију и оставио могућност Србији да постане југословенски Пиемонт. Берлински уговор осигурао јој је ратне тековине које јој је одузимао сан-стефански уговор. Мала српска лађа откачила се силом прилика од тешког и неспретног руског брода и сналазила се доста вешто на узбурканом мору европске дипломатије.

Како је Русија морала повући поуке и довести у склад своју балканску политику с политиком западних сила, тако је и Енглеска с временом морала увидети да јој је овај Биконсфилдов „частан мир“, у духу Палмерстонове и Канингове политике, донео место руског германско продирање према Истоку. Тако су те обе силе осетиле потребу да се удруже против немачког империјализма како на Истоку тако и иначе у свету.

VII. Српско питање у руско-аустриском двобоју на Балкану

Потискивање руског и ширење аустриског утицаја на Балкану 1878—1903

Енглеска и Немачка помогле су на Берлинском конгресу да Аустро-Угарска, после готово једног и по века, обнови експанзију на Балкану. Срби који су сада имали своје две слободне државе нису више могли, као у минулом столећу, сматрати аустриску акцију на Балкану као помоћ за свој ослободилачки покрет. Аустро-Угарска се јасно појављивала као завојевач. Поред Турске, српски ослободилачки покрет добио је још моћнијег и опаснијег противника Аустро-Угарску.

Извршење берлинског уговора као и решење питања која су остала отворена, наишло је на многим местима на тешкоће. Аустро-Угарска је морала да употреби јаке војне силе да сломије отпор домаћег, првенствено муслиманског и унеколико и православног елемента у Босни и Херцеговини против окупације.

Арбанаси су образовали лигу да спрече отступање територија Црној Гори и Грчкој, које су територије они сматрали као своје народне. Они су спречили припојење Плава и Гусиња Црној Гори. На јак притисак сила, особито флотом, отступи Порта зато Црној Гори Улцињ с обалом (1880). И Грчка је успела да добије Тесалију и Епир.

Турска је губила и на другим странама. Француска протегну свој протекторат над Тунисом над којим је Порта имала минималну врховну власт (1881). Енглези окупираше Египат задржавши суверена права султанова и кедивов положај (1882).

Бугарска се конституисала као наследна кнежевина и изабрала је за кнеза Александра Батенберга 1879 године. У источној Румелији је уведена аутономија. Али, Бугари из обе земље тежили су за уједињењем, а кнежевина Бугарска претендовала је и на македонске границе из сан-стефанског мира. У Бугарској и у Источној Румелији основан је по један комитет за уједињење да ради на успостави интегритета бугарске државе. Бугари почеше радити и на организацији пропаганде у Македонији.

Унионистички покрет доведе до уједињења Источне Румелије с кнежевином Бугарском 1885. Русија је осудила уједињење, а зато га је Енглеска помогла. Порта је била слаба па није намеравала подузети никакву озбиљну војну акцију. Више него Турска узбуниле су се Србија и Грчка због овог поремећаја снага и због почетка обнављања сан-стефанске Бугарске. Српски кнез Милан тражио је компензације те је објавио рат Бугарској. Бугари победише српску војску код Сливнице (у новембру 1885) и освојише Пирот. Сада се енергично умеша Аустро-Угарска за коју се био везао Милан од Берлинског конгреса. На њено посредовање дође до примирја и уз европско посредовање до букурешког мира 3 марта 1886 којим је враћен статус-кво. Грчку акцију против Турске силе су зауставиле.

Бугарска се толико удаљила од Русије да је кнез Батенберг морао да абдицира 1886, а Бугари су изабрали против руских предлога Фердинанда Кобуршког 1887 те су изазвали затегнутост односа с Русијом. Фердинанд и министар му Стамбулов одузели су Русији политички ослонац који је имала у Бугарској за своју политику на Балкану.

Русија је изгубила утицај и у Србији већ од Берлинског конгреса. Кнез, а од 1882 краљ, Милан склопио је с Аустријом 1881 тајну конвенцију. У тој поневенцији обавезао се Милан да неће трпети никакву агитацију из Србије против Аустро-Угарске (убрајајући ту и окупирану Босну и Херцеговину и Санџак), а Аустро-Угарска је узела исту такву обавезу према Србији и њеној династији. Аустро-Угарска је обећала да се неће противити ако се стицајем прилика могне Србија про-

ширити на југ, изван Санџака, и да ће настојати да склони и друге силе да се повољно држе у том погледу. Милан се обавезао да неће без претходног споразума с Аустро-Угарском склапати политичке уговоре с другим државама. Ова последња обавеза ублажена је доцнијим изјавама министарства спољних послова о беју држава да се њом не крњи право Србије да склапа сваке па и политичке уговоре с другим државама само не у противуречности с духом и садржајем уговора који је склопљен између Србије и Аустро-Угарске. Тим је још постигла одговорна влада Пироћанчева да ублажи обавезу коју је кнез Милан на своју руку, уз потпис министра спољних послова Чедомиља Мијатовића, примио. Ипак је Милан, упоредо са споменутим ублажењем те обавезе, поновио ту своју обавезу у њеном пређашњем облику једним тајним писмом лично на часну реч. У конвенцији је предвиђена могућност, ако настане потреба војне сарадње, да ће се потребне мере утврдити војном конвенцијом.

Окупацијом Босне и Херцеговине, стављањем гарнизона у Новопазарском Санџаку и аустриским курсом Милановим у Србији Аустро-Угарска је поново добро закорачила на Балканско Полуострво и потиснула руски утицај.

Тај тајни уговор који је склопљен на десет година, продужен је 9 фебруара (28 јануара) 1889 до 1/13 јануара 1895. Попуњен је обавезом да ће Аустро-Угарска по потреби и оружјем се ставити насупрот непријатељским подухвезима Црне Горе против Србије и њене династије и да ће склонити и Турску на слично поступање.

Аустро-Угарска је не само потиснула руски утицај из Србије и Бугарске него је чак проширили свој утицај на Румунију, задирући тако у област коју је увек Русија убрајала у своју интересну сферу. Аустро-Угарска је склопила с румунским краљем Каролом Хоенцолернским 1883 савез који је више пута продужавала, најпоследње 1913 с вредношћу до 1920.

Тако је Русија потиснута готово на свима својим балканским позицијама. Цар Александар III дигао је

1889, приликом свадбе црногорске кнегињице Милице и великог кнеза Петра Николајевића, чувену здравицу у здравље црногорског кнеза Николе, „јединог искреног и верног пријатеља Русије“.

Стварање дса европска блока

После пораза Француске 1871 и потискивања Русије на Берлинском конгресу образован је моћан блок тројног савеза Немачке, Аустро-Угарске (од 1879) и Италије 1882. Тај блок и Енглеска били су противни руском утицају на Балкану и добро су га потиснули. Аустро-Угарска је почела да успешно конкурише вековном руском утицају, а германство је преко ње инаугурисало политику *Drang nach Osten*. Далеки циљеви те политике водили су Аустро-Угарску према Солуну, а Немачку према турској Азији где је концесијама за железнице тежила да с временом проведе своју економску мирну пенетрацију кроз Малу Азију и Месопотамију све до Персиског залива.

Уколико се Француска опорављала и снажила, утолико је постајао њен међународни значај већи. Она и Русија изашле су из немоћне осамљености и склопиле су двојни савез 1893. Француска је појачала ситуацију двојног савеза споразумевши се с Италијом о спорним питањима 1896 и признавши талијанске аспирације на Триполис 1904.

Кад је за дуже време уклонила руску опасност од медитеранских путева, Енглеска је почела напуштати своју туркофилску и протусловенску политику на Балкану и у свету. Турску није могла спасти тим што је пустила да се ослободи несигурних поседа па јој је и сама отргнула Кипар и Египат. Тирански режим крвавог султана Абдул-Хамида угушивао је сваки слободнији покрет и хришћана и националиста младотурака. Порта није провела реформе обећане у Берлинском уговору па су се понављале буне на Криту и међу Јерменима. Критске буне довеле су до турско-грчког рата 1897 и до постављања грчког принца Ђорђа за генералног комесара Крита под заштитом Русије, Ен-

глеске, Француске и Италије 1898. Буне и покољи Јермена изазвали су интервенцију сила у којој је нарочито Енглеска иступала као протектор Јермена. Тим поводом је хумани Гледстон назвао Абдул-Хамида II „султаном убицом“. Под тим притиском Порта издаде указ о реформама за Јерменску под контролом мешовите комисије муслимана и хришћана.

Енглеска је у доба колонијалне експанзије последње две деценије прошлога века дошла у опасност да остане усамљена и да се у колонијалној политици удруже против ње Француска, Русија и Немачка. Она је одлучила да изађе из своје „сјајне усамљености“. Солзбери је покушао да се споразуме с Русијом о Азији 1898, али је граф Муравјев осујетио споразум. Ни покушај споразума с Немачком није успео. После тога је краљ Едвард VII, увиђајући да Енглеској прети већа опасност од Немачке него од Француске, склопио „срдачан споразум“ (*entente cordiale*) с Француском 1904, којим су те две силе уклониле све међусобне спорове у Средоземном Мору. После тога ушла је с Енглеском у споразум о Предњој Азији 1907 Русија, која се после пораза на Далеком Истоку и после унутрашње револуције обратила Блиском Истоку и бризи за унутрашње реформе. Тако се двојни савез проширио у тројни споразум. Овај нови блок сила долазио је све више у опреку с аустро-угарским и немачким чланом тројног савеза, а у све пријатељскију везу с Италијом. Тако је у тешкој кризи око Марока (1904—1911) Немачкој се показала само Аустро-Угарска као „бриљантни секундант“, док је талијанска савезница „поиграла екстра-туру“. Немачка је постигла јак утицај у Турској и постала је опасна за силе тројног споразума како на мору тако и на Блиском Истоку.

Везање српског питања за двојни савез

Премда је Миланова аустрофилска политика имала оправдања у моменту док је служила само стварним државним потребама, она ипак није наишла на народно одобрење. Још мање је то могла постићи кад је став-

љена у службу династичких интереса противно националним идеалима. И стара либерална и нова снажна народна радикална странка заступале су русофилску спољну политику. Миланово аустрофилство садржавало је национални дефетизам, а русофилство је значило наду и самопоуздање.

Поред све депресије која је настала у националном развоју Балкана у две деценије аустриске хегемоније после Берлинског конгреса, црпили су јачи духови или у прошлости или у новој руско-француској комбинацији наде на сјајнију будућност. Тако је Стојан Бошковић, бивши министар просвете и бивши претседник Ученог друштва, написао на француском језику 1886 низ чланака о мисији српског народа у источном питању. Он је том студијом хтео да скрене пажњу политичара и позваних кругова на изниман положај српског народа поводом политике Берлинског конгреса и, уочи догађаја ближе будућности која ће одлучити о јединству и слободи балканских народа, да укаже на одлучну улогу коју је у прошлости играо српски народ на Балкану, из чега се могла црпсти нада и на бољу будућност. Као најзгоднији момент писац је нашао да треба да нарочито изнесе Душанове тежње да организира Балканско Полуострво на федеративној основи са седиштем у Цариграду за одлучну борбу против провале варвара, затим пропаст и васкрс Србије, окупацију Босне и Херцеговине, идеализам српског народног пеништва. На крају је, упркос свих неповољних унутрашњих и спољашњих изгледа у тадашњем времену, остао при тврдом убеђењу да ће Србија успети да проведе ослобођење и уједињење својих земаља на Балканском Полуострву.

Исто тако је оптимистичан Др. Милован Миловановић који је написао у „Делу“ 1894 расправу о источном питању и о вези нашег националног питања с њим. Писана наскоро после великих руско-француских свечаности поводом склапања двојног савеза, ова расправа је имала да историским чињеницама докаже тезу да велики руски интереси у источном питању „упућују императивно Русију на пријатељство и на савез с Француском“. Миловановић је предвиђао да се руско-францу-

ским савезом отвара на Истоку „нова ера судбоносним и епохалним догађајима” и да је наше национално питање „нераздвојан саставни део великога источног питања”. Он је истицао да је Србија, као и друге народне државе на европском Истоку, творевина руске политике и да мора и даље посветити „све своје старање да унесе себе, своје напредовање, своју националну мисију у програм руске политике при решавању источног питања, да се учини неопходном за Русију, да утврди како се интереси њезини и њезини циљеви поклапају у свему с руским циљевима у источном питању, и како Русија у њој вазда може наћи поузданог помоћника за своју и за општу словенску политику. Иначе, Србија ће бити брзо прегажена..... Руско-француски савез је свршен чин. Акција је руско-француска ту на прагу. Источно питање улази у нову, можда у своју последњу и завршну фазу”.

Али, требало је времена да овај нови европски савез добије одлучан утицај на источно питање и требало је да пропадне династија Обреновића да би се у Србији аустрофилска политика заменила русофилском. Међутим се Русија почела поново мешати у балканске ствари помоћу сарадње с Аустријом.

Европа и македонско питање

Пошто је Бугарска успела да присаједини Источну Румелију помоћу револуције 1885, почела је мислити на то да и македонски део из санстефанског уговора добије на сличан начин. Егзархиски свештеници и учитељи развили су били успешну пропаганду. Зато је створен план да се у Македонији изазивају немири и да се тим начином пред Европу стави македонско питање, да се помоћу Европе добије аутономија, па би се онда поступало по примеру Источне Румелије. Акцијом је требало да управљају посебни комитети. Крајем 1894 обратили су се неки Македонци из Софије силама с молбом да се заузму за Бугаре у Македонији. Идуће 1895 године почели су комитети слати чете (комитске чете, комите) на турску територију. Комитска органи-

зација је свим могућим пропагандистичким и терористичким средствима натеривала утицајније људе у Македонији да ступе у њене редове и уништавала је српске културне споменике и установе: књиге, слике, натписе, манастире, школе.

Бугарски егзархат је испословао код Порте, упркос отпору цариградске патријаршије, успостављање бугарских епископа у Скопљу (од 1873), Струмици, Битољу и Дебру (1894—1897). После крвавих сукоба с Грцима добили су Срби за рашко-призренску епархију митрополита Дионисија Петровића 1896, за скопску епархију администратора Фирмилијана Дражића 1897, који је доцније, 1902, добио митрополитско достојанство. После тешких борба добили су Срби митрополита и за велешко-дебарску епархију 1910. Српске школе, које су постојале у Македонији давно пре бугарских, одржале су се и умножиле упркос безобзирним насиља од стране Бугара. И Срби Македонци образовали су своје комитске чете против насиља Турака и Бугара.

На основу успеха своје пропаганде почели су Бугари оспоравати Србима Македонију. Будући да Македонија није административна јединица с тачно одређеним границама, Бугари су протезали њене границе све до Шаре планине, до Дрима, Солунског Залива и Месте.

Језичне особине становништва и историске традиције говориле су за српску тезу, док је егзархија и пропаганда проширила бугарско име које није означавало народност него припадност словенској бугарској цркви у противности према грчкој. Према том било је у иностранству раширено погрешно уверење о народности Македонаца, основано на том називу. Јован Цвијић је предвиђао да ће се Македонци асимилirati с народношћу оне словенске државе којој припадну (1906).

У таквим приликама и с тим елементима постављено је пред Европу македонско питање, од чијег је решења зависило правилно решење балканског дела српског питања.

Русија и Аустрија склопиле су већ 1897 један споразум о Балкану на основу одржања статус-квоа докле буде могуће, а с обавезом да се међусобно споразумеју

ако се не би могао одржати статус-кво. Цариград и Мореузи са залеђем до Марице искључени су од њихова засебног споразумевања као питање од општег европског интереса. У случају поделе Турске искључена је мисао о освајањима ове две као и других сила. Аустрија је тражила, кад већ Русија сматра одржање затвора Дарданела као свој животни интерес, да се исто тако, у случају промена на Балкану, не дира у њен посед Босне, Херцеговине и Санџака, који јој је потребан да би држала растављене Србију и Црну Гору, и да се, такођер, осигура самосталност Албаније. Евентуалном поделом Турске међу балканске државе није се смела ниједна држава тако повећати да поремети равнотежу на Балкану. Није требало да ни Аустрија ни Русија истичу једна над другом претежан утицај на Балкану него да раде споразумно. Русија је изјављивала да су одредбе о Албанији и о подели Турске преурањене и да је промена члана 25 Берлинског уговора тј. анексија Босне и Херцеговине и Санџака питање опште европско.

Овај програм показивао је да Аустрија, ослањајући се на тројни савез, наставља активнију политику на Балкану коју је инаугурисала на Берлинском конгресу. Али, она је добила у самом тројном савезу супарницу у Италији те јој је при обнови савезног уговора морала признати равноправност у претензијама на Балкану (1887). Супарништво Италије ослабило је позицију Аустро-Угарске на Балкану и самим тим је доносило један повољан момент за решавање српског питања.

1902 и 1903 дошло је у Македонији до општих немира, до борби комитских чета и до турских репресалија. То је дало повода силама да поведу акцију да се проведу реформе које су биле гарантоване 23 чланом закључака Берлинског конгреса. Султан Абдул-Хамид хтео је предупредити акцију сила именовањем Хусеин-Хилми-паше за генералног инспектора за три т. зв. македонска вилајета Европске Турске (солунски, битољски и косовски) у децембру 1902. Покушај да се узму и хришћани у жандармерију наишао је на отпор Арбанаса који нису трпели неарбанске хришћане у жандармерији. Арбанаси су учинили покољ међу Србима у

Пећи, Баковици и многим другим крајевима Старе Србије и Македоније. Убијали су, палили села и куће, пљачкали, чинили атентате на руске конзуле (1903). Порта је морала послати против њих војску. Реформе су пропале а немири су се наставили. Турски башибозуци (нерегуларни добровољци) чинили су слична насиља као и комите.

Међутим, Балкански комитети који су се основали у Паризу и Лондону и западна штампа тражили су ефективну контролу сила над Македонијом и напуштање начела статус-квоа. То је било и у интенцијама двеју највише заинтересованих сила: Русије и Аустро-Угарске.

Цар Никола II и Франц Јосиф I споразумели су се на састанку (у Мирџштегу код Беча) о заједничком предлогу за реформе у Македонији (мирџштешки споразум од 2 октобра 1903). По том предлогу у 9 тачака требало је додати генералном инспектору за три вилајета једног руског и једног аустро-угарског цивилног претставника да надгледају реформни рад. Организацију жандармерије требало је да изведе један страни генерал са официрима страних сила којима би се доделили рејони. Предложено је да се новом административном поделом боље групирају народности, да се домаћи хришћани више уведу у управне и судске установе а да мешовите комисије заједно с руским и аустријским конзулима воде истраге по политичким злочинима. Требало је да Порта помогне репатрирање емиграната и обнову њихових насеља и да опрости једногодишњи порез попаљеним селима. Требало је, такођер, да Порта настави пропалу реформну акцију и да се обавезе на нове потребне поправке. Илаве (трећи позив) и башибозуци не би се више смели употребљавати.

Тај споразум саопштиле су Русија и Аустро-Угарска и другим силама. Порта га је, после дужег отпора, прихватила. Талијанском генералу Деџорђису била је поверена реорганизација жандармерије и додати су му војни помоћници шест великих сила и два цивилна агента руски и аустро-угарски. Официре инструкторе за жандармерију дала је Аустро-Угарска за вилајет косовски, Италија за битољски, Русија за санџак солунски,

Енглеска за драмски, Француска за серески. Ипак су били од ове организације изузети санџаци, у којима је било Арбанаса (елбасански, дебарски, призренски и западни делови санџака Корице, Охрида и Пећи). Сву ту организацију потчинио је порта генералном инспектору Хилми-паши.

Покрет се смирио али упади комитских чета нису престали. Бугарске, српске и грчке комите водили су борбу не само против Турака него и једни против других. Турци су сада чак били прећутно споразумни с борбом грчких чета против бугарских и са сузбијањем егзархата у корист патријаршије. Комите су убијале виђеније присталице противничке стране. Та лична и имовна несигурност утицала је да су се Македонци у масама селили првенствено у Бугарску где су дошли до утицајних положаја и у Бугарској укоренили претензије на Македонију. Велики број Македонаца отселило се и у Америку.

Јак отпор Порте против успостављања европске финансиске контролне комисије за три вилајета савладале су велике силе заједничком демонстрацијом флоте и окупацијом царинарнице и телеграфа у Митилени и Лемносу (крајем 1905). После две године предложиле су Русија и Аустрија судску реформу. Силе су приморале Порту да продужи мандат њиховим реформним органима на седам година (до јула 1914).

Политичка и привредна офансива германства на Истоку

Србија је била на путу врло активном привредном и политичком германском продирању на Исток. Она је морала или се уклонити или поклонити. Немачка је протегла своју привредну експансију чак у Малу Азију где је добила концесију за анадоолску железницу, а убрзо и за багдадску железницу. То је значило опасност како за енглеску Индију тако и за врло важне изворе нафте у Ираку (јужној Месопотамији). Енглеска је ипак успела да отупи оштрицу опасности тим што је проширила свој протекторат над облашћу где је требало да се заврши багдадска железница и што је до-

била од Порте концесију за железнички крак у тој области. Осем грађења железница Немачка је оружала Турску из Крупове фабрике и дала јој је војне инструкторе. Угрожавање Индије преко турске територије, немачки утицај и буђење панисламског покрета одбили су посве Енглеску од Турске. Енглеска је увиђала да Турска мора пропасти и да нема више опасности од руске него од германске експансије па је узела у програм да помогне да Турску наследе народне балканске државе које ће се моћи боље одупрети страном завојевању него Турска.

Док је немачка привредна пенетрација постала опасна према Персиском заливу у Индији, аустриска је имала као крајњи циљ Солун, из кога се могао угрожити Суески Канал, жила куцавица Британске Империје. Аустро-Угарска се носила мишљу већ од 1900 да железницом веже источну Босну кроз Новопазарски Санџак са Митровицом и тако преко косовске железнице с вардарском долином и Солуном. Тим је хтела још јаче учврстити своју власт у окупираним покрајинама, помакнути свој утицај према Солуну и Албанији, трајно спречити сваку везу Србије са старосрбијанским и црногорским областима и с морем и стегнути обруч око Србије да буде стављена на милост и немилост Аустро-Угарске. Ту железничку концесију добила је 31 јануара 1908, али су следећи догађаји спречили да је искористи.

Међутим су Југословени преболели тешку двадесетогодишњу кризу унутрашње народне, државне и међуплеменске ситничаве борбе. Као јабука раздора између Срба и Хрвата употребљена је Босна и Херцеговина, а између Срба и Бугара Македонија. Аустро-Угарска је хтела да буде онај трећи који се користи свађом друге двојице. И у унутрашњим и у спољашњим односима Аустро-Угарска се користила начелом: *Divide et impera* — Подели (завади) па владај!

Поред свега тога што је подигао Србију на краљевину, краљ Милан Обреновић смањивао јој је углед својом аустрофилском политиком и својом опреком према народним жељама у унутрашњој политици. Русија је узела Црну Гору као ослонац за своју политику према Србима. Увођење парламентарног режима по но-

вом уставу и абдикација краља Милана, 1889, нису прекинуле унутрашњу кризу. Криза је завршена тек убиством Миланова сина краља Александра, последњег Обреновића, 1903 године.

Војно реорганизовање Србије и њезин велики политички, привредни и национални замах после долазка на престо краља Петра Карађорђевића, 1903, довели су до оживљења националног програма Србије и до затегнутих односа са суседном монархијом, упркос концилијантних тежња краља Петра и Николе Пашића. Агресивност Аустро-Угарске и русофилска политика радикалне странке у сагласности с народним расположењем онемогућавала је да се настави спољна политика последњих Обреновића. Суседна монархија је настојала да привредним притиском омете Србију у њеном спремању за пијемонтску улогу у српству и југословенству. Србија је склопила савезе са Црном Гором и Бугарском 1904, а с Бугарском и царински савез 1905. Аустро-Угарска устаде против покушаја трговинског и царинског зближења Србије и Бугарске, јер се тим припремала југословенска брана против њеног продирања. Сем тога, и Бугарска и Србија приближиле су се Русији. Зато Аустро-Угарска учини на Србију привредни притисак, забрани увоз свиња, најважнијег артикла Србије, и отвори царински рат (свињски рат 1906—1908). Србија поче тражити друге путеве за извоз својих производа мимо Аустро-Угарске и успе да нађе нове пијаце за своју стоку, свиње и месо и да их превози понајвише Дунавом. У вези с тим, Србија поче радити да се и иначе ослободи од аустро-угарске привредне зависности и да добије слободну железничку везу с морем која би је у исто време везала са Старом Србијом и Црном Гором и стављала брану аустро-угарском продирању. Тај неуспели притисак напустио је наследник графа Голуховског (од октобра 1906) барон Ерентал. Он је закључио трговински уговор (јануара 1908), пошто је и Србија потврдила своју помирљивост издавањем једног дела државних набавки аустро-угарској индустрији.

Тежње Србије за привредном независношћу укљопљене су у шири програм који је ишао за тим да гвозденим путем веже Румунију, а њеним посредством

и Русију, преко Србије и Турске с Јадранским Морем. Тако је постављена идеја дунавско-јадранске трансверсалне железнице од Радујевца преко Ниша, Косова Поља и Призрена до Медове или преко Пећи и Подгорице до Бара. Тај пројект, о којем је Србија почела преговарати с Румунијом већ 1898, добио је 1906 стварнији облик. Око ова два пројекта: аустриског у Санџаку и српског од Дунава на Јадран групирала су се на Балкану два фронта сила која су се већ оцртавала у целом источном питању и у великој светској политици. За дунавско-јадранску железницу образовала се енглеско-француско-талијанска финансиска група. Италија је радила и на специјалном пројекту за везу Валоне или Драча с Битољем.

У железничким пројектима на Балкану назирао се већ сукоб тежња двају чланова тројног савеза: Аустро-Угарске и Италије на Балкану, посебно у Албанији. Ни Италија ни Аустро-Угарска нису могле допустити једна другој превласт на албанској обали због бриге за слободу Јадранског Мора и за сигурност својих јадранских обала. Тако су и општи светски и посебни источни интереси груписали двојни савез: Русију и Француску у заједницу с Енглеском и у тешњи додир с Италијом против германског продирања на Исток. Италија није могла мирно гледати ни на аспирације свог немачког савезника на Средоземном Мору: у Мароку, и на његов појачан интерес за Триполис. Ова противност Италије отешчавала је јачу активистичку политику графа Голуховског. Кад је Ерентал почео мењати статус-кво без накнаде за Италију, Италија се још више удаљила од Аустро-Угарске.

После споразума с Енглеском о Предњој Азији 1907 почео је руски министар спољних послова Извољски сондирати терен за решење питања Мореуза у руском смислу. У Русији је почело хватати корена војничко схватање отпре пола века, нешто допуњено, наине да пут у Цариград води преко Берлина и Беча и да је остварљив само на основу савремене девизе у смислу националног начела: Балкан балканским народима. На тој основи могућа је била сарадња све три силе тројног споразума на Балкану. На састанку у Ревалу Ни-

коле II с Едвардом VII, на чију је политику заокружавања Немачка била толико подозрива, у јуну, и са француским претседником Фалијером у јулу 1908, поставила је антанта на дневни ред македонско питање.

На састанку с Извољским, у Бухлау 15 септембра 1908, наговестио је барон Ерентал аустриску намеру да дефинитивно реши босанско питање анексијом. Ако би Русија пристала на тај аустриски план, био је Ерентал приправан да расправља о питању отварања Мореуза за руске ратне бродове. Извољски је већ 2 јула 1908 у једном мемоару изложио Еренталу да сматра да су питања о анексији Босне и Херцеговине, о Цариграду и Мореузима, питања од општег европског интереса, али да је он спреман, по потреби, да ступи у дискусију о њима. Пред бухлавски састанак саопштио је Извољски српском министру спољних послова др. Миловану Миловановићу да ће анексија бити извршена. У Бухлау је Извољски, изгледа, начелно пристао на анексију Босне и Херцеговине под условом да га Ерентал на време обавести. То је Ерентал обећао те је Извољски пошао мирно у друге престонице великих сила да добије пристанак да могу руски ратни бродови слободно пролазити кроз Мореузе. На том путу га је изненадила вест да ће анексија бити проглашена за два дана. Свом талијанском савезнику министру спољних послова Титонију Ерентал је, по Титонијеву тврђењу, посве прећутао своју намеру на њихову састанку у Салцбургу, на месец дана пред анексију.

Развој прилика у Турској пожurio је одлуку Еренталову да цару Францу Јосифу презентира анексију Босне и Херцеговине за шездесет-годишњи јубилеј његова владања.

Анексиона криза

Деспотска владавина султана Абдул-Хаида II упропастила је управу и финансије Турске. Младотурци, прогањани од 1897, наставили су акцију за либерално уређење државе и за ослобођење од европског тугорства. Бојазан за интегритет Турске због руско-ен-

глеског споразума у Ревалу пожурила је младотурке на акцију. Војничком револуцијом, започетом 3 јула 1908, примора њихов „Комитет за јединство и напредак” султана да поврати у живот Мидхат-пашин устав. Тим је укинут султанов деспотизам. Нови режим истакну девизу: Отоманско царство Отоманима. Проглашењем уставног стања и равноправности хтели су младотурски националисти да онемогуће мешање Европе у унутрашње послове Турске, било то у актуелно македонско или у које друго питање.

Међутим се у Босни и Херцеговини развио покрет да се добије устав и да се уведу политичке слободе, а и у Хрватској се размахоа национални покрет. Али, пре увођења устава и сабора у Босни и Херцеговини требало је решити њихов државоправни положај и питање суверенитета. Барон Ерентал створио је, и иначе, план за одлучнију акцију Аустро-Угарске на Балкану. Он је одлучио да анектира Босну и Херцеговину и „да потпуно разруши српско револуционарно гнездо”, како је назвао Србију. Ново аустро-угарско решење српског и југословенског питања садржавало је намеру да се раскомада Србија и српство. Ерентал је намеравао да Србију подели с Бугарском. За самовласни акт анексије мислио је да ће моћи Италију умирити тим што је напустио Новопазарски Санџак, који му и иначе није био потребан за тежњу о даљој експанзији, јер по стратешком плану војних фактора проширење на Балкан није се могло вршити кроз уски коридор Санџака него је морало ићи кроз Србију. Међутим, анексија је значила промену статус-квоа на Балкану, коју по савезном уговору с Италијом Аустро-Угарска није могла вршити без споразума с Италијом о накнади коју би за то добила Италија на Балкану. Русију је Ерентал мислио задовољити тим што је пристао да расправља о отварању Мореуза за руске бродове. Али, за ово самовласно мењање берлинског уговора Аустро-Угарска је највише рачунала на залеђе које јој је давао савез с Немачком.

Анексија је била знак да Аустро-Угарска наставља да активније проводи своју експанзивну политику према Балкану. Природно је да је на том путу морала

ударити на Србију као на прву и главну сметњу, кад Србија није хтела да прими аустро-угарско решење српског и југо-словенског питања нити да га омогући својом пасивном улогом и својом слабашћу, због којих би морала стално бити у потчињеном положају према великој суседној монархији. В. Ћоровић је у свом опширном делу „Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку” врло документовано показао како се основни смисао српско-аустриског сукоба састојао у чињеници што је Аустро-Угарска при свом надирању на Балкан наилазила на српску брану. „Аустриско нерасположење против Срба није, дакле, било само ради опасности за постојеће стање него, зато толико, ако не и више, ради њених комбинација у будућности”. Против тежња за слободом које су постојале не само код Срба у Србији и у Црној Гори, него и у свима земљама и Аустро-Угарске и Турске, и не само у XX веку него и у свој дугој прошлости, Аустро-Угарска је проводила своје завојевачке намере. И сви други потлачени народи Монархије тежили су као и Срби за ослобођењем од хаџбушке власти у духу времена, али је, због споменутих разлога, Аустро-Угарска окривила само Србе за великосрпску агитацију и своју агресивност према српским земљама Балкана објашњавала је као меру нужне одбране. Њене оптужбе наложиле су на оптужбе оног вука да му јагње воду мути.

У свом националном прибирању и организовању у Аустро-Угарској Хрвати су створили нове смернице у ријечкој, а Срби у задарској резолуцији и на тој основи образовали су српско-хрватску коалицију, током 1905. У Босни је основана Српска народна организација 1907. Обе ове политичке организације водиле су националну политику, каткада друкчије и радикалније него влада Србије и у згодним приликама износили су пред Европу српско и југословенско питање.

Да би оправдала анексију Босне и Херцеговине и своју експанзивну политику према Србији уопште, аустро-угарски државни фактори тражили су и, у недостатку, сами стварали доказе о великосрпској пропаганди која их, по њихову образложењу, натерује да осигурају целину Монархије репресивним мерама. Мла-

дотурска револуција је била само потстицај, а царев јубилеј пригодни династички момент који би се тим увеличао.

Аустријске власти служиле су се Настићем и другим агентима провокаторима и повереницима да покажу опасност од револуционарних завера из Србије. На основу тако створених података повеле су велеиздајнички процес против Срба у Хрватској. Кад је и професор Фридјунг јавно окривио српско-хрватску коалицију за велеиздајничке везе са Србијом, оптужили су га њени посланици и доказали су на суду у Бечу, помогнути и Масариком, и јавним радницима из Србије да су документи, које је министарство спољних послова дало Фридјунгу за његове оптужбе, фалсификаци (1909). Фридјунгов процес јак је компромитовао у свету методе аустро-угарске борбе против Србије и умањио моралну вредност разлога које је Аустро-Угарска употребила за насилни акт анексије Босне и Херцеговине.

Проглашење анексије Босне и Херцеговине извршено је у исто време с проглашењем Бугарске независном краљевином прокламацијом датираном 5 октобра 1908. Тада је и Крит прогласио уједињење с Грчком. Тај истовремени акт Аустро-Угарске и Бугарске откривао је њихову међусобну везу и указивао Русији на опасност све даљег ширења аустро-угарског утицаја на Балкану.

Анексија Босне и Херцеговине изазвала је тешку кризу. У Србији, Црној Гори и самој Босни и Херцеговини облику. Порта је такође протестовала протестом и од стране Босанаца и Србијанаца и дипломатском акцијом српске владе, уз помоћ Русије, постављено је пред Европу српско питање у његову протугаустро-угарском облику. Порта је такође протестовала против тих самовласних аката, али је најзад признала анексију и примила под именом накнаде за државна добра у Босни и Херцеговини суму од два и по милиона турских лира.

Тројни споразум предлагао је да се ова повреда Берлинског уговора расправи на једној конференцији сила. Аустро-Угарска, подржавана Немачком, није на

то пристајала, осем ако би се пре конференције постигао потпун споразум о свима питањима, о којима би се расправљало и ако би се анексија признала као свршен чин (*fait accompli*). Завршивши спор с Турском, Аустро-Угарска је намеравала да ратом учини Србију безопасном за дуго времена. Најпре је помишљао барон Ерентал да подели Србију између Аустро-Угарске, Румуније и Бугарске, али се бојао отпора Европе. Доцније је остао код намере да је војнички сломи, да јој наметне велику ратну штету (500 милиона), коју би отплаћивала за дуги низ година, а дотле би Аустро-Угарска држала Београд као залог. Престолонаследника Франца Фердинанда и ратну странку подржавао је немачки цар Вилхелм II. Они су хтели изазвати превентивни рат. Интернационална и војна ситуација чинила им се врло повољна. Бојали су се да им се други, пут неће указати таква прилика.

Русија није била војнички спремна за рат. То су увидели како њени меродавни фактори тако и савезници а и централне силе. Антанта није смела допустити да тада дође до рата који су желеле централне силе. Немачка је ставила 21 марта 1909 у Петрограду питање „као последњи искрен покушај“ и тражила је јасан и одлучан одговор, да ли Русија пристаје без резерве да се укине члан 25 Берлинског уговора. Антанта је схватила ово питање као ултиматум. Русија је попустила, а Енглеска је посредовала код Аустро-Угарске да се нађе згодна формула за изјаву Србије и да се избегне нападај Монархије на Србију, пошто су аустро-угарске војне мере биле узеле опасне размере. Ерентал је против енглеске блаже формуле протурио своју оштрију.

Изјавом од 31 марта 1909 признала је Србија да свршен чин у Босни и Херцеговини не тангира њена права и да се обавезује да ће престати с протестима, да ће демобилисати војску и добровољце, спречити образовање нових нередовних чета и живети у добрим суседским односима с Монархијом.

Тако Србија није добила ни тражени минимум као компензацију, наиме територијални или железнички спој с морем, коридор до мора источном страном Бо-

сне и Херцеговине. Али, морални престиж Србије јако се дигао и у очима Југословена и у страном свету. Она се афирмирала као југословенски Пијемонт и поставила је пред Европу југословенско питање и против Аустро-Угарске као што га је 1876—1878 ставила против Турске. Анексионом кризом развило се српско питање као спор између обе групе великих сила, као важан део њихових противности. Оно је постало опште европско питање.

У односу према Аустро-Угарској формулисао је научни и национални радник Јован Цвијић српски национални програм у расправи „Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем“ овим речима: „Српски се проблем мора решити силом. Обе српске државице морају се поглавито војно и просветно најживље спрематити, одржавати националну енергију у завојеваним деловима српског народа и прву, иоле повољну, прилику употребити да расправљају српско питање с Аустро-Угарском.“

Русија је помогла финансиском трансакцијом да се заврши и питање између Бугарске и Турске, а Крит је морао да настави своју акцију за уједињење с Грчком, док то уједињење није провела грчка влада пред почетак балканског рата у октобру 1912.

Неуспех младотурског режима

Нови младотурски режим у Турској с почетка је умирио и европске силе и хришћане. И комитска акција је почела попуштати. Многи хришћански посланици у новом отоманском парламенту од 17 децембра 1908 пристали су уз младотурке. Али, старотурци подигоше контрареволуцију у Цариграду, у априлу 1909, и султан им се придружи. Уз младотурке пристаде солунски и једренски кор и комитске војводе те поседоше Цариград и збацише Абдул-Хамида II, а подигоше на престо Мехмеда V (27 априла 1909—1918).

Новом режиму су остали и даље противни старотурци и улеме, а убрзо су то постали и нетурски муслимани Арабљани и Арбанаси и сви хришћански на-

роди. Они су се разочарали кад су видели да су младотурци шовинисте, који хоће да проведу централизацију и да натуре турски језик и отомански национални осећај свима поданицима, а да нису слободоумне демократе. И младотурске реформе, особито војне, удариле су на финансиске препреке. Младотурци потражише зајам у Европи и нађоше га у Немачкој и Аустрији 1909. Тако се младотурски режим у унутрашњости одвојио од народа, а у спољној политици се везао политички и финансиски за централне европске силе. Турска је у великом груписању Европе, природно, стала у фронт против националног начела, заједно с Аустро-Угарском, док је српски народ сложено стајао на другом фронту. Српско питање у Турској имало се решавати у зони између та два европска дипломатска фронта.

Младотурци су, од новембра 1909, тражили савез с Аустро-Угарском, који би се евентуално проширио и на Румунију. Немачка је прикривено радила на том да дође до војне конвенције између Турске и Аустро-Угарске да би се проширио круг централних сила. Русија, још неспремна за рат, настојала је да оствари савез балканских држава, укључивши у то и Турску, да тако спречи њен прилазак тројном савезу и да уједини цео Исток под својим покровитељством. Русија је чак предлагала Аустро-Угарској да њих две гарантују нови турски режим. Ни Аустро-Угарска ни Porta нису хтеле да тим путевима отворе врата руском утицају на Исток. Ни Аустро-Угарска се није хтела везати с Турском према којој је имала експанзионистичких тежња. Али, она је радила да онемогући балкански савез с помоћу Бугарске, с помоћу споразума с Русијом и с помоћу савеза Турске с Румунијом, али све без успеха. Гласови о војној конвенцији Турске с централним силама и с Румунијом, нису се обистинили, али су изазвали узбуђење код члана тројног савеза Италије која је стајала пред својим подухватом против турског Триполиса.

Италија је рано почела осигуравати у савезном уговору с Аустро-Угарском своје претензије на другој обали — *altra sponda* — Јадрана. Уговорено је да једна од њих може вршити окупације на Балкану и на јадранским и егејским острвима само по споразуму с другом по начелу да друга добије накнаду за сваку

корист коју би једна од њих постигла у тој домени. Анексија Босне и Херцеговине прошла је без претходног споразума с Италијом о накнади. Италија није могла сматрати својевољно повлачење аустро-угарских гарнизона из Новопазарског Санџака као накнаду. Војни кругови Аустро-Угарске сматрали су Италију као неоправдану препреку својој експанзионистичкој политици на Балкану па су стога односи међу та два савезника били често затегнути. Престолонаследнику Францу Фердинанду блиски шеф генералног штаба Конрад фон Хецендорф (од 1906) предлагао је консеквентно да се поведе превентивни рат против Италије, да би се уклонила талијанска сметња аустро-угарској експанзији на Балкану.

Италија је у уговорима с Француском, Немачком и с Русијом добила признање својих аспирација на Триполис. На састанку Николе II и Виктора Емануела III у Ракониђију, у октобру 1909, уговорили су Ђолити и Титони с Извољским, поред признања талијанских аспирација на Триполис, о Балкану: да ће при евентуалним променама применити начело народности.

Осигурана дипломатски, Италија је повела дуг и тежак рат за Триполис, 1911—1912. Тек кад је Турска била притешњена балканским хришћанским државама, уочи балканског рата, успела је Италија да добије Триполис миром с Турском у Лозани (Ушију) 18 октобра 1912.

Младотурски режим претрпео је и друге неуспехе. Покољи Јермена, устанци у Либанону, Јемену и Албанији показали су да се Турска љуља на свима крајевима. Шефкет-Торгут-паша успео је 1910 да потуче и покори побуњене Арбанасе, али две године доцније избила је побуна и у војсци и међу Арбанасима. Арбанаси су заузели Приштину и Скопље (лети 1912) и натерали су султана да распусти младотурски парламент.

Младотурци су брзо изгубили симпатије и македонских Словена. Комитска акција се обновила. Бугари су изазивали Турке да би вршили покоље и да би се тако дискредитовали пред Европом као и у Јерменској. Турци су заиста на бугарске атентате бомбама у Штипу 1911 и у Кочанима 1912 одговорили покољем.

VIII. Антанта и решење српског питања

Велике силе и први балкански рат

После лошег искуства на Берлинском конгресу почело је у Русији све више јачати уверење да се питање Мореуза, које је за Русију било битни део источног питања, може решити повољно за руске интересе само помагањем националног начела на Балкану и споразумом са западним поморским силама. Споразумевање с Аустро-Угарском 1897 и 1903 показало је Русији да јој та сила нити може нити хоће ишта помоћи у тој њеној вековној тежњи него да се, напротив, појављује поново као њезин опасан супарник на балканском копну.

После анексионе кризе, у којој је Русија и с њом антанта претрпела дипломатски пораз, настојали су панслависти да створе споразум међу балканским државама за поделу Турске по начелу народности. У том је предњачио Хартвиг, од октобра 1909 руски посланик у Београду († 10 јула 1914). Русија је успела да зближи Србију и Бугарску. За ту политику се нарочито залагао Милован Миловановић.

На основу тога могло је доћи до целог низа савезних уговора и војних конвенција, које је од фебруара 1912 склопила Бугарска са Србијом, Грчком и Црном Гором. Пашић је понудио Берхтолду пред почетак балканског рата да Дунавска Монархија својим држањем у тадашњем часу обавезе Србе трајном благодарношћу и тако отвори пут за најсрдачније односе, али Берхтолд није прихватио споразумевање. Рат с Италијом у Триполису и унутрашњи немири у Турској давали су балканским државама потицај да навале на Турску. При појави ратне опасности упутиле су велике

силе балканским државама 8 октобра 1912 ноту у којој су осуђивале сваки корак који би довео до непријатељства и обећавале су да ће се заузети да се проведу реформе које су обећане у Берлинском уговору. Даље се подвлачило да силе у случају рата неће допустити промену статус-квоа. Срећа за балкански савез била је ориентација Немачке, противно Аустро-Угарској, за антантинско становиште да се рат локализује.

Балканске државе нису веровале у искреност и слогу великих сила да одрже статус-кво па су објавиле рат Турској: Црна Гора 8 октобра, Бугарска, Грчка и Србија 17 и 18 октобра 1912.

У том првом балканском рату Србијанци су већ 23 и 24 октобра извојевали славну победу над Турцима код Куманова, брзо су освојили Стару Србију и Македонију и избили су на море код Драча и северно од њега. Грци су пред објаву рата ујединили Крит, а у почетку рата посели су Солун. Бугари су победили Турке код Кирк-Килиса 22 и 23 октобра, опсели су Једрене и заустављени су на Чатанџи, 40 км пред Цариградом. Црногорска војска заузела је Плав, Гусиње и Пећ, и сјединила се у Новопазарском Санџаку с војском из Србије. Црногорци су дуго опседали Скадар па су им и Србијанци притекли ту у помоћ, али су се због аустријских захтева Србијанци морали испод Скадра повући.

Одмах после првих великих пораза турске војске код Куманова и Кирк-Килиса потакнула је Француска код сила мисао о посредовању и Поенкаре је уз то предлагао да силе прогласе свој дезинтересман на Балкану. Аустро-Угарска се одупрла таквој изјави те су се силе споразумеле да посредују с изјавом да немају интереса ни за какво територијално проширење на Балкану.

Аустро-угарски министар спољних послова Берхтолд захтевао је да ново уређење на Балкану не доведе у опасност аустро-угарске интересе. Под тим је он разумевао ојачање Србије, особито према јадранској обали, и поставио је као програм установљење независне Албаније. Аустро-Угарска је стала на становиште да би били угрожени њени животни интереси ако би Србија добила једно пристаниште на Јадрану

које је тражила. Берхтолд је поред тога желео да веже Србију царинском унијом, али је Пашић ту жељу одбијао, наглашавајући њену неопортуност у тадашњем моменту и при онаквом држању Монархије.

Аустро-Угарска се показивала врло ратоборна. Концентрисала је трупе на српској и руској граници, а то је учинила и Русија на аустриској граници. Русија је бранила претензије Србије и Црне Горе. Аустро-Угарска је изазивала разне афере да би имала разлог да нападне на Србију.

Италија је формално помагала аустриске захтеве за независном Албанијом, али је била против свих аустриских аспирација у области Јадранског Мора и на Балкану уопште. Она је одбила аустриски предлог да заједнички подуму поморску демонстрацију против Црне Горе због Скадра, јер је то могло довести до искрцавања трупа и тим дати повод за општи рат. И остале силе биле су против захтева Аустро-Угарски да добије трговинске привилегије у Србији. Сер Едвард Греј је успео да од Берхтолда добије обећање да Аустро-Угарска неће ништа предузимати на своју руку док трају ратне операције. Аустро-Угарска је парализована јер су све силе, сем Немачке, биле нерасположене против сваког њеног изнимног положаја на Балкану, за којим је она тежила после окупације, а нарочито после анексије Босне и Херцеговине. Силе нису хтеле дати тај положај ни Аустро-Угарској, како га нису дале ни Русији. Европа је схватила аустро-угарске тежње као израз аспирација на Балкану и непријатељства према Русији.

Међутим је Кјамил-паша склопио са савезницима, без Грчке, двомесечно примирје 3 децембра 1912, док је Турска још држала утврђене градове: Једрене, Јанину и Скадар. После склопљеног примирја отпочели су у Лондону преговори за мир између претставника зараћених страна, а у исто време је по иницијативи антанте, одржавана конференција амбасадора пет европских великих сила у Лондону заједно с енглеским министром спољних послова Сер Едвардом Грејом. Кад је Порта постала попустљива, извео је прослављени бранилац Триполиса младотурчин Енвер-бег држав-

ни удар (у јануару 1913) и постигао је да се настави рат (1 фебруара 1913).

Србијанци су, преко уговорених обавеза, војнички помогли Бугарима те су заједничком навалом заузели Једрене 26 марта 1913. Већ пре пала је Јанина у грчке руке, а бранитељ Скадра Есад-паша предао је 22 априла град Црногорцима.

Аустро-Угарска и Италија нису дале да албанска обала дође коме другом у руке него албанској држави, те су силе одлучиле да се образује независна албанска држава и да јој припадне Скадар. Аустро-Угарска је учинила озбиљне војне припреме према Црној Гори те она попусти и предаде Скадар међународним трупам. И Србија је попустила аустриским захтевима и повукла се из Албаније.

Падом Једрена, Јанине и Скадра постала је чиста ситуација. Видело се да Бугари не могу освојити Цариград нити Турци повратити ишта од изгубљене територије. Тако су посредовањем сила склопили савезници с Турском мир у Лондону 30 маја 1913, којим је Турска отступила савезницима сву своју територију западно од линије Енос-Мидија, резервишући Албанију и егејска острва, сем Крита, за одлуку великих сила.

Тако је завршен први балкански рат ограничењем Турске на Цариград и Мореузе са прилично малим задећем. Балкански део источног питања, без Цариграда и Мореуза, био је решен.

Други балкански рат за Македонију

Према Турској је решен балкански део источног питања у духу савременог начела народности. Балканску територију ослободили су од турске власти сами балкански народи с дипломатском помоћи Антанте. Али, сад је избио између Србије и Бугарске спор о подели македонске области између Шар-планине, Охридског језера, Егејског Мора и Родопе планине. Бугарска није хтела да прими ревизију нити арбитражу руског цара која је била предвиђена о подели у савезном уговору. Аустро-Угарска ју је у том ставу подржавала,

рачунајући с њеном победом над Србијом. У таквој опасности, Србија и Грчка склопише савез за одбрану заузетих области, 1 јуна 1913. Немачка је стала на страну савезника против Бугарске. Ипак, Бугарска одлучи да мучким нападом реши ствар и тим изазва други балкански рат (јуни — август 1913). Српска војска победи бугарску на Брегалници, 1—8 јула. Црна Гора придружи се Србији, а на Бугарску навалише Грци, Турци и Румуни.

Бугарска је сломљена у овом другом балканском рату па је морала да склопи с Румунијом, Грчком, Србијом и Црном Гором мир у Букурешту 10 августа 1913. По том миру остала је Бугарској од Македоније само долина Струмице, Србији сва унутрашња област с Битољем и долина Вардара до јужно од Ђевђелије. Бугарска је потиснута од Егејског Мора и Турци су одржали источну Тракију с Једреном. Бугарски министар-председник Радославов (19 јула 1913—16 јуна 1918) узалуд се уздао да ће велике силе провести ревизију уговора. Велике силе су више рачунале с расположењем пет победничких балканских држава него с интересима једне сломљене Бугарске која је настрадала због своје препотентности, с политиком која није била у складу с интересима ни балканских ни великих европских сила.

У два балканска рата две српске краљевине: Србија и Црна Гора (краљевина од 1910) ослободиле су и одржале српске области које су дотада биле под турском влашћу. Једино Аустро-Угарска је била начелно противна таквом решењу српског питања у односу према Турској и Бугарској, али га није могла спречити против неочекиваног двоструког успеха српског оружја и повољне дипломатске ситуације српских држава међу балканским савезницима и међу осталим европским великим силама. Аустро-Угарску агресивну акцију против Србије за време балканских ратова спречило је не само неповољно држање сила антанте него и аустро-угарских савезница Немачке и Италије, јер би том акцијом били тангирани њихови разноврсни интереси према балканским земљама и великим силама.

Решење српског питања према Аустро-Угарској у светском рату

Српске победе у балканским ратовима имале су огроман утицај на Словене у Аустро-Угарској, особито на Југословене. И Хрвати и Словенци почели су очекивати од победничке Србије своје ослобођење из вековног хабзбуршког јарма. Један словеначки посланик говорио је већ о „корушком вилајету“. У многим аустриским круговима завладао је песимизам и изражавано је мишљење да после Турске долази на ред Аустро-Угарска.

Аустро-Угарска је настала из историске потребе да се уједини хришћанска средња Европа у борби против турског ислама. Кад је нестало Турске на Балкану, престао је и *raison d'être* хабзбуршке монархије. Победа националног начела свуда у Европу око Аустро-Угарске и Русије није се могла зауставити на границама тих двеју држава. Њихов међусобни сукоб могао је само сломити њихову отпорну снагу и утрти пут за примену националног начела и на њиховој територији.

Не само руски панслависти, талијански иредентисти и југословенски националисти него и сви словенски и романски народи хабзбуршке монархије тежили су за ослобођењем од немачко-мађарског јарма. Због тога ни румунски краљ Карол, аустро-угарски савезник од 1883, није могао устати против расположења свог народа те се у аустро-српској кризи за време балканских ратова није могао одазвати позивима Аустро-Угарске. Као савезнице могле су доћи у аустро-угарски рачун само побеђене Бугарска и Турска.

Аустро-угарски војни и феудални кругови, помогнут Немачком, хтели су да Аустро-Угарска подумне превентивни рат против српских држава и да им онемогући пиломонтску улогу за дуго време. Два пута је устала против тога аустро-угарска савезница Италија зими 1912/1913 у скадарској кризи поводом Црне Горе и у јесен 1913 поводом Србије, кад је Берхтолд, овај пут „безусловно“ помогнут од Немачке, ултиматумом од 17 окт. натерао Србију да повуче војску са стратигиских тачака које је посела у аутономној Албанији после упада јаких албанских чета у јужну Србију.

Мисао о превентивном рату против Србије нису напуштали аустро-угарски меродавни кругови ни после успостављања нормалних прилика на Балкану. То се види не само из безбројних агресивних предлога утицајног шефа генералштаба Конрада фон Хецендорфа него нарочито и из једног специјалног мемоара који је припремала влада у Бечу за немачког цара Вилхелма II у марту 1914, усред мира, а предала му га тек после сарајевског атентата.

Убиство наследника престола Франца Фердинанда у Сарајеву на Видов-дан 28 јуна 1914 које је спремила босанска револуционарна националистичка омладина у знак протеста против империјалистичких тежња Аустро-Угарске, дало је бечкој влади згодан повод за намеравањем рат против Србије, за империјалистичку најезду према Истоку против оствареног начела народности у српским земљама бивше Турске Царевине, а да би се унапред спречили Срби да то исто не изврше и у југословенским областима хабзбуршке монархије.

Аустро-Угарска, сигурна да ће јој Немачка помоћи, објави Србији рат. Али, силе антанте нису могле допустити да се на овај начин шири немачки утицај преко Аустро-Угарске даље на Исток него су устале против немачког империјализма, који је запретио миру и слободи народа не само на Истоку него и свуда у Европи и изван ње. Проучивши досад најтемељитије у једном великом делу односе између Србије и Аустро-Угарске у XX веку, на основу објављених докумената и оних које је сам средио за штампу из архиве нашег министарства спољних послова, В. Ђоровић је тачно формулисао српско питање у односу према Аустрији овако: „Српско-аустриско питање претстављало је само један део укупне европске кризе и било је апсолутно немогуће да се оно локализује и решава само на једној уској позорници.“ Питању одговорности за светски рат посвећена је досад непрегледна литература. У нас је то питање најдоследније пратио и наш став заступао Јов. М. Јовановић.

Тако је дошло до светског рата у којем су с почетка биле Аустро-Угарска и Немачка на једној, а силе

имао дефанзивни карактер, а Аустро-Угарска није била нападнута него је сама напала Србију.

Турска је убрзо ушла у рат и позвала све муслимане света у свети рат (џихад) 13 новембра 1914 против антанте. Антанти се придружила у рату Италија 23 маја 1915. Бугарска је одбила све понуде антанте за компензацију у српској Македонији и турској Тракији и заратила је на Србију 11 октобра 1915. Србија је догле у 1914 извојевала славне победе над аустро-угарском војском на Церу (или Јадру) и на Колубари, али је сад подлегла концентричном нападају надмоћне аустро-угарске, немачке и бугарске војске и била је окупирана и она и Црна Гора, крајем 1915 и почетком 1916.

На страни антанте ушао је у рат румунски краљ Фердинанд, 27 августа 1916, и Грчка 30 јуна 1917 после антантин притиска и абдикације краља Константина. Јапан већ августа 1914, уједињене Северно-америчке Државе, априла 1917, Кина и многе друге државе света.

Српски народ нашао се у овом светском рату на фронту сила које су се бориле за решење националних питања у Европи по начелу народног самоодређења и за сузбијање немачког империјализма. Српски народ био је у положају да прими прве и најтеже ударце централних сила али је одржао веру да ће пропасти несавремене тежње Немаца, Мађара, Бугара и Турака да у Европи држе у потчињеном положају друге народе.

Русија је осигурала уговором са западним силама од 4 марта 1915 да добије Мореузе. Руска револуција онемогућила је Русији да постигне тај циљ али је, посредно омогућила да се примени национално начело и на руској територији.

Пошто је Америка ступила у рат, изложио је претседник Вилсон ратне циљеве у 14 тачака. Тај програм Вилсон је доцније посве прилагодио духу националног самоопредељења, ослобођења и уједињења народа Аустро-Угарске и Турске у посве слободне националне државе по начелу народности.

Централне силе су за дуго времена имале успеха на Балкану као и на другим странама. После окупације

Србије и Црне Горе заузела је Аустро-Угарска Албанију, а до краја 1916 такође Влашку, Добруцу и Молдавију до Серета и наскоро натерала је Румунију на мир, 7 маја 1918. Бољшевичка Русија је склопила такође мир у Брест-Литовску 3 марта 1918.

Србија је одмах у почетку рата идентификовала српско питање с југословенским. У својој изјави у Народној Скупштини у Нишу 7 децембра 1914 рекла је влада Србије да је то велико војевање „у тренуцима кад је започето постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца.“ Тим је сасвим биолошки, у духу сазрелог дугог развоја југословенске мисли, који је лепо приказан у Антологији В. Новака код сва три наша племена, и у складу с историском ситуацијом и судбином аустро-угарског анахронизма проширено српско питање у југословенско и као такво стављено пред Европу против Аустро-Угарске.

Акцију у том духу водила је и званична влада Србије и Југословенски одбор у Лондону, који су 1915 саставили политичари и културни радници који су се задесили у иностранству и претстављали наш народ из подручја Аустро-Угарске. Рад тога одбора исцрпно је проучила чешка историчарка Милада Паулова. Та тежња манифестовала се јавно и у самој Аустро-Угарској у декларацији посланичког Југословенског клуба у Царевинском већу од 30 маја 1917, којој су се прикључили и посланици Старчевићеве хрватске странке права у Хрватском сабору 5 јуна 1917. Безбројни су били изрази жеље свих наших племена за уједињењем, како се види из збирке докумената о постанку наше државе коју је објавио Ф. Шишић.

Том програму даде влада Србије заједно с Југословенским одбором, којему је био председник Др. Анте Трумбић, свечану форму у Крфској декларацији од 20 јула 1917. У њој се констатира јединство Југословена у сваком правцу и њихов захтев, на основу самоопредељења народа, да се потпуно уједине у једној слободној и независној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Тој Декларацији приступио је 11 августа 1917 и Црногорски одбор за народно уједињење у Паризу.

Тако је српско питање, сагласном вољом претставника Срба, Хрвата и Словенаца, проширено у југословенском народу и пред светом у југословенско питање и као такво је решено услед победе Србије и њених савезничких сила.

Одлука у светском рату пала је најпре на Балкану где је рат и почео. Српска и савезничка војска с југословенским добровољачким одредима пробиле су бугарски фронт. Срби су ослободили Србију и југословенске земље аустро-угарске монархије, која се распала на независне националне државе. Антанта је победила и на другим ратиштима, а с тим и национално начело. Конференција за мир утврдила је уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у независну народну државу те је тако признала решење српског питања у ширем, југословенском оквиру по националном начелу.

САДРЖАЈ.

- I* Увод. — Значај великих сила. — Постављање српског питања. — Срби и источно питање 5
- II* Европа и српска револуција. — Револуциони значај српског устанка. Ситуација у београдском пашалуку пред устанак. — Постављање српског националног програма. — Русија и српски устанак. — Борба против султана и тражење стране гаранције. — Проширење Наполеонова интереса на Балкан. — Појачање компромисног става Аустрије. — Наслањање Порте на Наполеона. — Црногорско-руске борбе против Наполеона. — Ичков мир. — Руско-турски рат и руско-српски савез. — Пооштрење аустриског става. — Руско-француски савез и Блиски Исток. — Русија и догађаји у Србији 1807—1812. — Политика Аустрије према Србији после шенбрунског мира. — Аустрија против руске експанзије на Дунаву. Аустро-француски савез. — Став Порте према француско-руском сукобу. — Решење српског питања у Букурешком миру између Русије и Турске 12
- III* Стварање аутономије Србије с помоћу Русије за време Милоша Обреновића. — Између првог и другог устанка 1813—1815. — Други српски устанак и Русија. — Аустрија према Турској од другог српског до грчког устанка. — Грчки устанак и српско питање 64
- IV* Потискивање руског и проширење европског протектората на Блиском Истоку. — Покушаји спасавања Турске реформама и европским протекторатом. — Пасивност Аустрије на Истоку. — Метернихови по-

- Ослобођење и Уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Јубиларни Зборник живота и рада СХС 1. XII. 1918—1928. Издање Матице живих и Мртвих. Београд. I део, с. 46—71.
- Нове контроверзе о Метерниху и о пропасти Аустрије. „Прилози Летопису Матице Српске“ од 1. јуна 1928.
- Карађорђево ствари и новац у избеглиштву у Срему. „Гласник Историског Друштва у Н. Саду. 1. I. 1928.
- Трговина и промет Босне у Наполеоново доба. „Споменик“ С. К. А. 69, 1929.
- Борба босанске муслиманске чаршије против нереда и корупције 1818 године. „Зборник у част Богдана Поповића“, 1929.
- Покрет од 1875 до 1878 у књизи „Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и Уједињење. 1929.
- Трговина Будимлића у првој половини XIX столећа. Сарајевски број „Народне Старине“, Загреб, 1927 (изашао 1929).
- Андрасијева борба против идеје о аутономији Босне и Херцеговине. „Зборник у част Ферде Шишића, 1930.
- Метернихова политика на Блиском Истоку. Посебна издања С. К. А. књ. LXXXIV. Београд, 1931.
- Привилегија Марије Терезије темишарској рацко-грчкој компанији 1773. Гласник Истор. Друштва у Н. Саду, св. 8, 1931.
- Један спор о трговачко наследство сарајевских Милетића с краја 18 века. Годишњица Н. Чупића XLII, 1933.
- Пољска и источно питање у 17 веку. Летопис М. С. 1933.
- Источно питање у Политовој политичкој идеологији. Летопис М. С. 1933.
- Политов став против окупације и анексије Б. и Херц. Летопис М. С. 1933.
- Никола II и источно питање. Руско-југословенски алманах, 1934.
- Сукоби митрополита Михаила и влада. Летопис М. С. 1935.
- Маргиналија к проблематици Ризоримента и југословенства. Југ ист. час. I, 1935.
- Национална Босна и Васиљ Грђић. Споменица Васиља Грђића, 1935.
- Аграрни елемент у нашој ослободилачкој борби. Летопис, 1937.
- Европа и херцеговачки устанак. Гласник проф. др., 1937.
- Истоветност српског и турског поданства пре 1878. Архив за правне и др. науке, 1937.
- Гарашанин и Вук 1852. Белићев Зборник, 1937.
- Прилози историји наше трговине у XVIII в. Југ. ист. час. 1938.
- Бачки путопис митрополита Михаила. Споменица Павла Поповића. Прилози, 1938.
- Расвјаток и дух француске историје. Библ. Кол. Нар. Унив. 1939.
- Босанске избеглице у Војводини 50-тих година 19 века. Гласник ист. др. у Н. Саду, 1939.
- Лутер и његово дело. Летопис М. С. 1939.
- Империјалистичке борбе у Средоземном Мору. Летопис, М. С. 1940.

СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ

Прошлост српског народа од 1788 до 1918 у Војводини, Славонији, Хрватској, Босни, Херцеговини, Далмацији, Црној Гори, Србији и Јужној Србији.

20 КЊИГА — 320 ИЛУСТРАЦИЈА ВАН ТЕКСТА

За сваког интелигентног човека и доброг грађанина врло је важно да што боље познаје прошлост свога народа и своје државе. Особито је нашем народу сада потребније него икада да добро проучи ову историју, јер се многи велики и важни проблеми, који муче нашу садашњицу, и који нам свима задају толике бриге, могу разумети и правилно ценити, па према томе вероватно и добро решити само тако, ако све ове тежице, којих је пуно и на све стране у нашем и политичком и културном и социјалном животу, схватимо, испитају и оцене као резултат целокупног историског развоја нашег народа и његових расних особина, у вези с утицајем свих спољних фактора, који су на тај развојак утицали у позитивном или негативном правцу.

У том погледу за нас је наравно најважнија и у сваком погледу, највише поучна историја нашег народа у новије доба од стварања нове српске државе до уједињења, а и проучавање те историје за нас је од особитог интереса.

Стога су г.г. Јован Јовановић, Слободан Јовановић, Станоје Стојановић и Никола Стојановић дошли на мисао, да се у серији књига, које ће заједно чинити једну целину, изради систематски историја српског народа од Карађорђевог устанка до прогласа уједињења (1804—1918). Поједине књиге овог великог дела раде наши најбољи научници и књижевници. Дело ће имати двадесет књига, поједине књиге излазиће у краћим размацима од 2—3 месеца. Главни је уредник целог дела г. проф. Ст. Стојановић, а редакциони одбор чине и уредници су појединих књига: г.г. Јован Јовановић, бивши посланик и пуномоћни министар, Слободан Јовановић, проф. унив. и академик и Никола Стојановић, адвокат и члан Југословенског одбора.

ЦЕНА ЈЕ ЦЕЛОКУПНОЈ КОЛЕКЦИЈИ

у фином платненом повезу Дин. 1200.—

у меком увезу Дин. 800.—

САДРЖАЈ ЕДИЦИЈЕ
„СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ“
ПО КЊИГАМА

- I. Др. Гргур Јакшић: *Борба за слободу Србије од 1788 до 1813.*
- II. Др. Гргур Јакшић: *Борба за независност Србије од 1813 до 1834.* — Др. Драгослав Страњак-овић: *Србија од 1834 до 1858.*
- III. Др. Васа Чубриловић: *Србија од 1858 до 1878.* — Др. В. Ђоровић: *Србија од 1878 до 1903.*
- IV—VI. Јаша Предановић: *Уставни развитак и уставне борбе у Србији.*
- VII. Димитрије Поповић: *Борба за народно уједињење од 1908 до 1914.*
- VIII. Јован М. Јовановић: *Борба за народно уједињење од 1914 до 1918.*
- IX. Генерал Влад. Ј. Белић: *Рајови Србије и Ц. Горе.*
- X. Јован М. Јовановић: *Борба за народно уједињење од 1903 до 1908.*
- XI. Др. Петар Поповић: *Спољашна и унутрашња политика Црне Горе од краја XVIII века до 1851.*
- XII. Др. Јован Тошковић: *Спољашна и унутрашња политика Црне Горе од 1851 до 1918.*
- XIII—XIV. Осман Нури-Хацић, Владимир Скорић, Владимир Ђоровић, Васиљ Поповић: *Босна и Херцеговина под турском управом.*
- XV. Осман Нури-Хацић, В. Скорић, Никола Стојановић: *Босна и Херцеговина под аустројавском управом.*
- XVI. Јован М. Јовановић: *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења.*
- XVII. Др. Радослав М. Грујић: *Срби у Војводини и Хрватској.*
- XVIII. Др. Лујо Бакотић: *Срби у Далмацији.*
- XIX. Др. Васиљ Поповић: *Европа и српско питање.*
- XX. Др. Васа Чубриловић: *Општи поглед на нову српску историју.*